

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

**Kommersiya təşkilatlarında qısamüddətli
aktivlərin uçotu və onun
təkmilləşdirilməsi**

Cəbrayılov Rəvan

UNEC SABAH

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

JUNE 2019

*Buraxılış işimin hazırlamağında və ərsəyə
gəlməsində böyük əməyi olan elmi rəhbərim
Hafiz müəllim Hacıyevə dərin təşəkkürlərlə*

Mündəricat

Giriş.....	4
I Fəsil. Kommersiya təşkilatlarında qısamüddətli aktivlərin uçotunun nəzəri- metodoloji əsaslar.....	7
1.1. Aktivlərin mahiyyətinin, təsnifatının və funksiyasının ümumi əsasları.....	7
1.2. Qısamüddətli aktivlərin məzmunu, onun qiymətləndirilməsinin və təsnifatının konseptual əsasları.....	21
1.3. Qısamüddətli aktivlərin mühasibat uçotunun ümumi prinsipləri.....	26
II Fəsil. Kommersiya təşkilatlarında qısamüddətli aktivlərin uçotunun təşkili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi.....	33
2.1. Qeyri-monetar cari aktivlərin mövcud sistemi və onun qiymətləndirilməsi....	33
2.2. Monetar cari aktivlərin uçotunun metodikası.....	43
2.3. Qısamüddətli aktivlər haqqında məlumatların maliyyə hesabatında açıqlanması qaydası.....	50
2.4. Qısamüddətli aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	53
Nəticə	56
Ədəbiyyat siyahısı.....	59

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanda mühasibat uçotunun inkişafı və təkmilləşdirilməsinin vacibliyi bir sıra xarici, daxili faktorlarla əlaqədardır. Ölkənin dünyada gedən və inkişaf edən iqtisadi integrasiyaya qoşulması, xarici investisiyanın güclənməsi, müəssisələrin xarici şirkətlərlə olan əlaqələrinin genişlənməsi uçot, təhlil və hesabatın təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verməsini şərtləndirən xarici amillərdən hesab olunur. Vahid iqtisadi məkanda və beynəlxalq bazarlarda tərəfdaşlar arasında mövcud olan əlaqə və ünsiyyət vasitəsi olaraq məhz audit, uçot, hesabatın və təhlilin vermiş olduğu informasiyadan istifadə olunur. Bu informasiyanın hamı tərəfdən eyni formada başa düşüləcəyi kimi formalaşdırılması dünyada uçot və hesabatın, həmçinin qısamüddətli aktivlər üzrə uçot, hesabat və təhlilin metodiki və nəzəri-metodoloji əsaslarının razılaşdırılması, həmçinin, harmonizasiyasını tələb edir.

Buna görə «Mühasibat uçotu haqqında» qanununun maddələrinin, onlarda əks olunmuş konkret tələblərin həyata keçirilməsi «Kommersiya təşkilatları üçün Mühasibat Uçotu Standartları»nın hazırlanmasını zəruri etmişdir. Qanuna əsasən qısamüddətli olan aktivlərlə birbaşa formada əlaqəli olan bir neçə standartın işlənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Yalnız, qısamüddətli aktivlərin uçotu həmçinin, təhlilinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara cavab verməsi zəruriliyini sadəcə xarici faktorlarla əlaqələndirmək praktiki və nəzəri cəhətdən düzgün hesab edilmir. Bu sahədə mövcud olan hesabat, uçot və təhlilin sistemi nəzəri, praktiki və metodoloji baxımdan müəyyən qədər çatışmazlıqlara, nöqsanlara malikdir. Bu həmin sistemin formalaşdırmış olduğu informasiyanın keyfiyyətində və tərkibində öz əksini tapır. Başqa cür desək, həmin informasiyanın sayəsində aktivlərin səmərəli idarə olunması, investisiya və maliyyə xarakterli iqtisadi qərarların qəbul edilməsi praktiki cəhətdən mümkün deyil. Bütövlükdə, qısamüddətli aktivlərin uçotu, hesabatının və təhlilinin mövcud halı bazar iqtisadiyyatının müasir inkişafına, xüsusiyyətlərinə tam olaraq uyğun gəlmir, onun inkişaf etməsinə mane yaradır. Beləliklə, qısamüddətli aktivlərin uçotu, hesabatının və təhlilinin mövcud

vəziyyətinin geniş formada tədqiq edilməsi, həmçinin, onun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun olması obyektiv zərurətə çevrilir. Bütün bu qeyd edilənlər seçilmiş buraxılış işinin mövzusunun aktuallığını əsaslandırır və elmi-praktiki əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Predmet olaraq qısamüddətli aktivlərin uçotunun, hesabatının ölkədə hal-hazırda tətbiq edilən sistemi və onların kompleks şəkildə təhlili metodikasıdır. Tədqiqatın obyektı olaraq konkret şəkildə qısamüddətli aktivlərin təsnifatının, uçotunun, qiymətləndirilməsinin, təhlilinin və hesabatının normativ sənədlərdə təsbit edilmiş metodları, üsulları və qaydaları götürülmüşdür.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İşin məqsədi qısamüddətli aktivlərin uçotu, təhlili metodikasının mövcud olan vəziyyətinin geniş şəkildə araşdırılması zamanı onların nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlarının aşkar etmək, milli və beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsinə dair əsaslandırılmış tövsiyyə və təkliflər hazırlamaqdandır. Həmin məqsədə uyğun şəkildə aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- qısamüddətli aktivlərin iqtisadi baxımdan mahiyyətinin, funksiyasının normative sənədlərdə, praktiki və nəzəri yönümlü ədəbiyyatlarda hansı formada açıqlandığını tənqidi formada araşdırmaq;

- qısamüddətli aktivlərin uçotda, hesabatda təsnifləşdirilməsinin müasir formasını araşdırmaq;

- qısamüddətli aktivlərin sintetik formada uçotu metodikasını hərtərəfli şəkildə araşdırmaq və bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqları, həmçinin, nöqsanları göstərmək;

- qısamüddətli aktivlərin təsnifat qruplarına əsasən ayrı-ayrı növlərinin uçotda, hesabatda qiymətləndirilməsi metodlarının təhlil edilməsi;

-qısamüddətli aktivlərin mövcudluğu barədə əhəmiyyətli, həmçinin, keyfiyyətli şəkildə informasiya formalaşdırmaq üçün onların müasir təsnifatını dəqiqləşdirmək;

-qısamüddətli aktivlərin uçotu, təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi əsasında konkret olaraq tövsiyə və təkliflər hazırlamaq;

-qısamüddətli aktivlərin maliyyə hesabatlarında beynəlxalq standartlara uyğun formada təsnifatı və qiymətləndirilməsinə aid əsaslandırılmış təkliflər irəli sürmək;

İşin strukturu. Diplom işi girişdən, iki fəsil və hər fəsil üçün alt başlıqlardan, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 60 səhifədən ibarətdir.

I Fəsil. Kommersiya təşkilatlarında qısamüddətli aktivlərin uçotunun nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Aktivlərin mahiyyətinin, təsnifatının və funksiyasının ümumi əsasları.

Uçota alınan həmçinin, hesabatda əks olunan obyektin mahiyyəti, məzmunu nəzəri-metodoloji baxımdan düzgün, hərtərəfli şəkildə müəyyən edilmədiyi zaman həmin obyekt haqqında olan informasiyanın keyfiyyəti də az olur, hətta bəzən səhv maliyyə və idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına gətirib çıxarır. Hesabat və uçotun başlıca elementlərindən biri olan aktivlərin, əsasən qısamüddətli aktivlərin funksiyası, mahiyyəti, qiymətləndirilməsi və təsnifatı normativ sənədlərdə, iqtisadçıların əsərlərində o qədər də dərin formada açıqlanmamış və yaxud da tədqiq olunmamışdır.

Paradoksal hal olsa belə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələlər içərisində demək olar ki, ən zəif şəkildə araşdırılanları aktivlərin mahiyyəti, funksiyasıdır. Hesabat və uçot sisteminin daha da təkmiləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara cavab verməsi bu sahədə metodoloji və nəzəri tədqiqatların dərinləşdirilməsini tələb edir. Aktivlərin təsnifatı, sintetik uçotu və qiymətləndirilməsinin sxemi onların mahiyyətə düzgün formada xarakterizə olunması və interpretasiyasından asılıdır. Bütün bunları nəzərə almaqla «qısamüddətli aktivlər» anlayışının mahiyyəti üzərində dayanmaq yerinə düşər.

Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, nə ümumnəzəri ədəbiyyatlarda, nə də uçotun nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş dərsliklərdə, monoqrafiyalarda, məqalələrdə və s. «aktiv» anlayışının ümumilikdə dərin formada tərfi verilməmişdir. Hətta, onların bəzilərində, həmin anlayışın özü tədqiqat obyekt deyil. Bir çox mənbələrdə aktivlərin sadəcə başqa-başqa tərkib hissələrinin tərfi verilmişdir. Başqa sözlə desək, «aktivlər» bütöv iqtisadi kateqoriya olaraq tədqiq edilib öyrənilmir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotunun nəzəri formada əsası sayılan nəzəriyyədə «aktiv» anlayışına demək olar ki, heç rast gəlinmir. Mühasibat uçotunda aktivlər adı altında əks olunan şeylər iqtisadi nəzəriyyəyə dair kitablarda «resurslar», «istehsal vəsaitləri», «maddi resurslar», «dövriyyə kapitalı», «əmək vasitələri», «kapital», «əsas kapital» kimi anlayışlarla ifadə edilir. Həmin anlayışlar interpretasiya edilir. Məsələn, «İqtisadi nəzəriyyə» adlı vəsaitdə «resurs», «iqtisadi resurslar» kimi anlayışlar şərh olunur, onların nədən ibarət olduğu qeyd edilir. «İqtisadi nəzəriyyə» adlı dərslikdə bu anlayışların iqtisadi mahiyyəti açıqlanır və çox geniş formada tədqiq edilir. Ancaq, göstərilən dərsliklərin heç birində «aktivlər» anlayışının izahına rast gəlinmir.

Ancaq, hər iki vəsaitdə kapitalın tərkib hissələri qeyd edilir: «Kapital dediyimiz zaman maddi nemətlər istehsalı, xidmətlər üçün yığılan istehsal vasitələri başa düşülür. Buna hər növ maşınlar, avadanlıqlar, dəzgahlar, nəqliyyat vasitələri, qurğular və s. aiddir». Digər vəsaitdə isə kapital daha geniş formada göstərilir. Əsas və həmçinin, dövriyyə kapitalı formasında onların tərfi bu cür verilir: «Məhsuldar kapitalın istehsal edilməsi prosesində bütövlükdə iştirak edən məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirilən ünsürləri əsas kapital adlanır. [3;32]Dövriyyə kapitalı o kapitalla deyilir ki, onun istehlakında dəyəri bütövlükdə məhsulun üzərinə keçir və pul olaraq kapitalistə qaydır». Verilmiş təriflər əsas və həmçinin, dövriyyə kapitalının nələrdən ibarət olduğunu və istehsal prosesində nə olaraq rol oynadığını başa düşməyə şərait yaradır. Ancaq, bu təriflərin demək olar ki, heç biri həmin vəsaitlərin yaranma mənbələrini özündə tam şəkildə əks etdirmir. Məsələyə bu cür yanaşma ölkəmizin alimləri tərəfindən deyil, bununla yanaşı xarici ölkələrin alimləri tərəfindən də təsdiqlənmişdir. Məsələn, «Экономическая теория» adlı vəsaitin müəllifləri də kapitalın əsas, həmçinin dövriyyə vəsaitlərindən ibarət olduğunu qeyd edirlər. «İstehsalat faktoru olaraq kapital istehsalda istifadə edilən binalardan, tikililərdən, alətlərdən, avadanlıqlardan, nəqliyyat vasitələrindən, yarımfabrikatlardan və satış vasitələrindən ibarətdir». Həmin tərifdə kapital sadəcə istehsal vasitələrinin və yaxud şeylərin məcmusu olaraq göstərilir. Göstərilən tərif

nə kapitalın əsas mahiyyətini, nə də ki, onun son məqsədini aydın şəkildə açıqlamır. Başqa sözlə desək, kapital iqtisadi məzmunu, funksiyası bu tərifdən aydın olaraq görünür.

Kapitalın ən böyük tədqiqatçılarından biri K.Marks da kapitalın yalnız şeylərdən ibarət olduğunu qəti şəkildə qədd edir. Onun fikrinə əsasən, istehsal vasitələri yalnız o zaman kapital ola bilir ki, onlar əlavə olaraq dəyər yaratmış olsunlar. K.Marks «Kapital» əsərində göstərir ki, kapital ilk dəfə olaraq pul formasında meydana çıxır. K.Marksın fikrincə, əmtəə tədavülü özlüyündə kapital yaratmır. Marks əmtəə tədavülünün Θ -P- Θ şəklində olduğunu qeyd edir. Bu şəkildə olan tədavül prosesində kapital yaranmağı mümkün deyil. Burada əsas məqsəd bir cür əmtəəni satıb başqa formada əmtəə almaqdır. Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, başqa cür əmtəəni almağa görə bir cür əmtəə istehsalı lazımdır. Bu zaman tətbiq edilən istehsal vasitələri kapital olaraq fəaliyyət göstərmir. Bu vəziyyət konkret olaraq istehsal-kommersiya müəssisəsinə şamil edilərsə, onda K.Marksın söylədiyi fikrin düzgün şəkildə olduğu aydın olar.

Məsələ burasındadır ki, heç bir müəssisə özünün istehsal-kommersiya fəaliyyətini sadə formada əmtəə tədavülü şəklində həyata keçirə bilmir, öz istehsalını başqa əmtəə almaqla və onu istehlak etməklə qane olmur. Kommersiya müəssisəsinin göstərdiyi fəaliyyətinin son nəticəsi mənfəət olduğu üçün kapital pul formasında tədavüldə iştirak edir və bununla da P Θ -P xəttini cızmış olur. Beləliklə, əvvəldə avans edilmiş dəyər tədavüldə sadəcə qorunmur, həmçinin öz kəmiyyətini dəyişir və kapitala çevrilir. Beləliklə pulun və yaxud istehsal vasitələrinin avans olunmasından müəssisə əlavə dəyər və yaxud mənfəət əldə edildiyi zaman, onları kapital olaraq qəbul etmək mümkündür.

Hər müəssisə öz fəaliyyətini sadəcə özünün malik olduğu resurslarla deyil, digər hüquqi, fiziki şəxslərə məxsus olan resurslarla da reallaşdırır. Bütün resurslardan istifadə olunması nəticəsində əldə edilən məcmu mənfəət sadəcə həmin müəssisəyə aid olmayan, həmçinin, digər hüquqi, fiziki şəxslərə məxsus olan resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində formalaşır. Deməki ki,

məcmu mənfəətin bir hissəsi başqa hüquqi, fiziki şəxslərin resurslarının istifadə edilməsinin nəticəsi olaraq onlara verilir. Fikrimcə, məcmu mənfəətin yaradılması prosesində iştirak edən resursların sadəcə ümumi kapital olaraq uçota alınması, onların mülkiyyətçilərinin öz kapitalından hansı miqdarda fayda qazandığını müəyyənləşdirməyə imkan yaratmır. Odur ki, müəssisənin istifadəsindəki resursların şirkətə məxsus hissəsi ilə məxsus olmayan hissəsi arasında olan fərqi qoyulması obyektiv bir zərurətə çevrilir. Bu cür fərqi sadəcə iqtisadçı alimlərin, praktiki işçilərin leksikonunda deyil, bununla yanaşı rəsmi normativ sənədlərdə də öz əksini tapması müstəsnaqlıq kəsb edir.

Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, nə iqtisadçı alimlər, nə də ki, normativ sənədlərdə tədqiq edilən məsələyə aid vahid bir yanaşma yoxdur. Nəinki iqtisadçılar, həmçinin, mühasibat uçotu dərslərlərinin, monoqrafiyaların, dərslər vəsaitlərinin müəllifləri arasında belə aktivlərin mahiyyəti, tanınması və funksiyası kriteriyaları haqqında vahid formada nöqteyi-nəzər formalaşmamışdır. Uçota əsasən elmi-praktiki işçilərin iştirakı ilə hazırlanmış rəsmi sənədlərdə isə aktivlərin uçotunun metodoloji, nəzəri vəziyyəti müvafiq olan ədəbiyyatlarda göstərilənlərdən də qənaətbəxş deyildir. [8;45] Son dövrlərdə dərc olunmuş müəyyən məqalələrdə kapitalın, aktivlərin, həmçinin, uçotun, hesabatın başqa elementlərinin rəsmi sənədlərdə verilmiş olan tərfi, təsnifatı və tərkibi daha çox tənqid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotuna dair əksər rəsmi sənədlərdə ümumilikdə aktivlər anlayışının mahiyyəti tam olaraq açıqlanmamış, onların funksiyası dəqiq formada ifadə edilməmişdir. Bu cür sənədlərdən biri olaraq 2004-cü il 29 iyun tarixli «Mühasibat uçotu haqqında» olan qanunu göstərə bilərik. Qanunda «Mühasibat uçotunun əsas konsepsiyaları» başlıqlı bölməsində aktivlərin tərfi verilmir, burada sadəcə qısamüddətli, uzunmüddətli aktivlər olaraq iki blokdan söz açılır. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında dövryyə funksiyası olan aktivlər bir il müddətində, və yaxud adi əməliyyat müddətində tədavül, istehlak və istehsal sferalarında iştirak etməsi nəzərdə tutulan pul vəsaitləri, digər aktivlər olaraq şərh edilir. Standartlarda və qanunda verilmiş olan bölgü sadəcə həmin aktivlərin

müəssisənin fəaliyyətində onların iştirak etmə vaxtını əks etdirir. Bu da onların iqtisadi məzmununu açmaq, funksiyasını müəyyən etmək istiqamətindən kifayət deyildir.

Sözügedən qanunda aktivlərdən istifadə etmənin məqsədi tam şəkildə aydınlaşdırılmamış, aktivlərin funksiyası da öz əksini tam olaraq tapmamış qalır. Bundan əlavə, qanunda aktivlərin qısa, həmçinin, uzunmüddətli aktivlər adı altında təsvir edilməsini də məqbul hesab etmək qeyri- mümkündür. Aktivlərin heç bir hissəsi dövrətmə prosesi baş vermədən müəssisəyə iqtisadi fayda verə bilmir. Onların bir hissəsi sürətlə formada dövr edir, digər hissəsinin sürəti isə nisbətən azdır. Ümumilikdə, aktivlərin dövrəni onların dəyərinin ödənilməsi formasında baş verir. Aktivlərin müəyyən hissəsi öz dəyərini cari dövr ərzində məhsulun, xidmətin, işin maya dəyərinə keçirir. Buna görə də aktivlərin bu hissəsinin cari adlandırılması daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Aktivlərin başqa hissəsinin dəyərinin ödənilməsi bir neçə il ərzində baş verir. Bu növ aktivlərin uzunmüddətli adlandırılması uşotun, təhlilin maraqları istiqamətindən faydalı hesab edilir.

Ancaq, aktivlərin adlarının tam şəkildə dəqiqləşdirilməsi onların başlıca xassəsini ehtiva etmir. «Mühasibat uçotu haqqında» qanununda göstərilir ki, müəssisənin qısa, həmçinin, uzunmüddətli aktivlərinin ümumi məcmusu əmlakı təşkil edir. Fikrimcə, müəssisənin malik olduğu bütün qısa, uzunmüddətli aktivlər onun mülkiyyəti hesab edilmir. Heç bir müəssisə istifadəsində olan aktivlər üzərində tam mülkiyyət hüququna malik deyil. Əgər, müəssisənin öhdəlikləri varsa, müəssisənin istifadəsində və yaxud balansında olan aktivlərin müəyyən hissəsi, digər fiziki və hüquqi şəxslərə məxsusdur. Müəssisənin istifadə etmiş olduğu aktivlərin hansı hissəsinin özünə, hansı hissəsinin digər fiziki və hüquqi şəxslərə aid olmasını dəqiq seçmədən bir çox göstəriciləri də dəqiqliklə hesablamaq qeyr- mümkündür. Bu cür göstəricilərə müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, işgüzar aktivliyi, maliyyə sabitliyi, kreditqaytarma bacarığı və s. kimi parametrlər aid edilə bilər. Müəssisənin istifadəsində olan aktivlərin onun əmlakı olaraq qəbul olunması nə hüquqi, nə də ki, iqtisadi tərəfdən şərh edilə bilmir. «Mühasibat uçotu haqqında»

Qanunda aktivlərin uzunmüddətli, qısamüddətli aktivlərə bölünməsi haqqında müddəalara az rast gəlinir. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, son 15 il ərzində ölkədə dərc edilmiş uçot üzrə vəsaitlərdə «qeyri-maddi aktivlər» anlayışı istisna edilməklə «aktivlər» termini ümumiyyətlə istifadə edilmir.

Konkret formada müəlliflər tərəfindən hazırlanmış «Mühasibat uçotu», «Mühasibat uçotunun əsasları» adlı dərsliyini göstərmək mümkündür. Göstərilmiş olan tədqiqat mənbələrində aktivlərin sadəcə ayrı-ayrı hissələri nəzərdən keçirilir. Amma qeyd etməliyik ki, aktivlər bütöv kateqoriya və yaxud uçot elementi olaraq S.M.Səbzəliyevin «Mühasibat hesabatı» adlı vəsaitində öz geniş tədqiqatını tapmışdır. Amma, müəllifin bu əsərində aktivlərin mahiyyəti, funksiyası tam olaraq açılmaz. O, burada, aktivləri mühasibat balansının elementi olaraq balansın quruluşunu təhlil etdiyi zaman nəzərdən keçirir.

Aktivlərin iqtisadi mahiyyətinə və onların müəyyən edilməsi kriteriyalarına aid tənqidi araşdırmalara sadəcə son illər ərzində «Maliyyə və uçot» jurnalında dərc olunan məqalələrdə rast gəlinir. Bu məqalələrə V.M.Quliyevin, İ.M.İsmayılovun, S.M.Səbzəliyevin həmin jurnalda çap olunmuş məqalələrini aid etmək mümkündür. Həmin məqalələrdə aktivlərin uçotunun və təhlilinin nəzəri aspektlərinə də toxunulur. [11;69] Ancaq, bir və yaxud bir neçə məqalədə araşdırılmış olan məsələlərin hamısına tam şəkildə aydınlıq gətirmək, onları kompleks formada tədqiq etmək qeyri-mümkündür. Həmin məqalələrdə aktivlər bütöv şəkildə nəzərdən keçirilir, qısa, uzunmüddətli aktivlərin blok formada tədqiqi isə diqqətdən kənarda yayınır. Ümumiyyətlə, uçot ədəbiyyatında aktivlərin, həmçinin qısamüddətli aktivlərin elmi-praktiki baxımdan öyrənilməsi, fikrimcə qənaətbəxş deyil.

Deyilənlərdən fərqli şəkildə post-sovet ölkələrində aktivlərin uçotu, təhlili sahəsində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Blankın əsərlərində aktivlərin mahiyyəti, fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, dövriyyəsi, dəyərinin müəyyən edilməsi, amortizasiyası, təsnifatı kimi bir çox məsələlər geniş təsvirini almışdır. Bundan əlavə A.Y.Staxanovun, V.V.Patrovun, V.V.Kovalyovun, V.F.Paliyin və O.V.Efimovanın əsərlərində aktivlər, aktivlərin tərkib elementləri müxtəlif

baxımdan tədqiq olunur. Buna misal olaraq P.S.Bezrukixin, İ.E.Tişkovun, V.F.Paliyin, V.Q. Getman, V.D.Novodvorskinin redaktəsi ilə çap olunmuş vəsaitlərini, dərslikləri göstərmək olar. Verilən mənbələrlə tanışlığa əsasən deyə bilərik ki, vəsaitlərin bəzilərində aktivlərin mahiyyəti, onların funksiyaları, təsnifatı, qiymətləndirilməsi məsələləri geniş formada açıqlansa belə, həmin müəlliflərin mövqeyi mübahisəli şəkildə görünür. Aktivlərin iqtisadi mahiyyətinin Blank tərəfindən daha geniş formada açıqlanmasına baxmayaraq, aktivlərə onun tərəfindən verilmiş tərif daha da çox mübahisə yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin mahiyyətini izah edərkən Blank onların vacib xarakteristikalarını əsas götürür. Onun qənaətinə əsasən həmin xarakteristikalar da aktivlərin mahiyyətini kompleks şəkildə əks etdirə bilər. Blankın əsaslandırıdığı xarakteristikalara aşağıdakılar aiddir:

- aktivlər- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin reallaşdırılmasında istifadə edilən müxtəlif cür iqtisadi resurslardır;

- aktivlər investisiya olunan kapital hesabına yaradılmış əmlak qiymətliləridir;

- aktivlər dəyərə malik əmlak qiymətliləridir;

- aktivlərə ancaq elə iqtisadi resurslar aid edilir ki, müəssisə onlara tam şəkildə nəzarət edir;

- iqtisadi resurs olaraq təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilən müəssisə aktivləri müəyyən bir məhsuldarlıqla xarakterizə edilir;

- aktivlər gəlir yaradan iqtisadi resurslardır;

- təsərrüfat fəaliyyət prosesində istifadə edilən müəssisə aktivləri daimi olaraq dövriyyə prosesindədir;

- aktivlərin müəssisənin fəaliyyətində istifadə olunması vaxt amili ilə əlaqədardır;

- aktivlərin təsərrüfatçılıqda istifadə edilməsi risk amili ilə ayrılmaz əlaqədardır.

Blank göstərilən xarakteristikaları ümumiləşdirərək aktivlərin tərifini bu formada ifadə edir: «Müəssisənin aktivləri, onlara investisiya edilən kapitalın hesabına formalaşdırılan, məhsuldarlığı, determinləşdirilmiş dəyəri və gəlir qabiliyyəti ilə xarakterizə olunan, istifadə edilmə prosesində daimi dövryyəsi risk, likvidlik və vaxt amilləri ilə əlaqədar olan, müəssisə tərəfindən nəzarət edilən iqtisadi resurslar başa düşülür».

Aktivlərin ümumi xassələrinin bir cümlə içərisində yerləşdirilməsi lüzumsuz kimi görünür. Misal olaraq, məhsuldarlığa malik olması, aktivlərin kapital hesabına formalaşması, xarakteristikalarını aktivlərin müəyyənəddici xarakteristikaları olaraq qəbul etmək məqsəduyğun forma hesab edilmir. Belə ki, aktivlər sadəcə kapital hesabına əmələ gətirilmir. Kapital uçotda aktivlərin xüsusi mənbəyi olaraq qəbul olunur. Aktivlərə tərif verərkən onların hansı bir mənbə hesabına yaradılması bir o qədər də elmi əhəmiyyətə malik deyil. Aktivlərin capital və yaxud öhdəliklər hesabına əmələ gətirilməsinin əhəmiyyəti onlardan istifadə etmənin səmərəliliyini müəyyənəşdirərkən və müəssisənin maliyyə sabilliyini, ödəmə qabiliyyətini, işgüzar aktivliyini və s. göstəricilər sistemini təhlil edərkən əmələ gəlir. Aktivlərin məhsuldarlığı əsasən onların texniki səviyyəsi ilə əlaqədar olur.

Məsələn, avadanlığın zəif və yaxud da yüksək məhsuldarlığı olması onun aktivə aidliyini müəyyən etmir. Aktivlərin məhsuldarlığı onların ümumi tərkib hissələrinə deyil, sadəcə qısamüddətli olan hissəsinə aiddir. Aktivlərin dövryyəsi birbaşa olaraq onların özü ilə deyil də, müəssisənin fasiləsiz fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Bəhs olunan xarakteristikaların əhəmiyyətini qəti surətdə azaltmadan bu cür fikir deyə bilərik ki, bu xarakteristikalar aktivlərin iqtisadi məzmunun açıqlanmasında əsaslı şəkildə rol oynamır. Fikrimcə, Blankın yuxarıda vermiş olduğu xarakteristikalardan sadəcə birincisi, dördüncüsü aktivlərin iqtisadi məzmununun açıqlanması üçün daha da çox əhəmiyyət kəsb edir. Həqiqətən də, resurslar o zaman aktivlərə hesab edilir ki, onlar müəssisənin təsərrüfatının reallaşdırılmasında istifadə olunur. Amma, aktivlərin istifadə edilməsində məqsədin nə olduğunu Blank nə birinci xarakteristikada, nə də ki,

aktivlərə verdiyi tərifdə açıq formada göstərmir. Hərçənd ki, müəssisənin fəaliyyətində iqtisadi resurslar və yaxud aktivlər gəlir gətirmək üçün istifadə olunur. Blank düzgün vurğulayır ki, sadəcə müəssisə tərəfindən nəzarət olunan iqtisadi resurslar aktivlər hesab oluna bilər. Ancaq, belə nəzarət olaraq o, istifadə edilən iqtisadi resurslar üzərində olan mülkiyyət hüququnu nəzərdə tutmur. Məlumdur ki, iqtisadi resurslar aktivlər anlayışından daha geniş formadaır və bu səbəbdən də söhbət aktivlərdən gedirsə, o zaman əmək resurslarının müəssisə tərəfindən istifadəsinə baxmayaraq, müəssisə aktivlərinə daxil olunmur. Bunu Blankın özü də vurğulayır və bununla heç bir «kəşf» etməmiş olur. Söhbət Blankın ifadəsinə əsasən desək, «əmlak qiymətliləri»ndəndir.

Əgər ki, maliyyə lizinqi şərti ilə müəssisə tərəfindən əmlak əldə olunmuşdursa, o zaman əmlakın müəssisə aktivlərinə daxil olunması sualı yaranır. Çünki, lizinq müqaviləsinə əsasən lizinqi alan müəssisə öz əmlakını geri-lizinq verən müəssisəyə qaytara bilər. Demək ki, həmin əmlak lizinq alanın balansında öz yerini tapmamalı, başqa sözlə desək, onun aktivlərinin tərkibinə daxil olunmamalıdır. Həqiqət isə bu cür deyil. Qeyd edilən şərt tərkibində lizinq müqaviləsi ilə əldə edilən əmlak lizinq alanın balansında əks olunur. Lizinq alan müəssisə o əmlakın istifadə edilməsinə nəzarət edir, mənfəətin müəyyən bir hissəsini alır. Demək ki, bu halda əmlak üzərində olan mülkiyyət hüququnun lizinq verənə məxsusluğu həmin əmlakdan istifadə etmənin üzərində lizinq alanın nəzarəti üçün maneə törətmir. Söhbət bu cür əmlakdan istifadə edilməsi nəticəsində əldə edilən mənfəət üzərində kimin nəzarətdə olmasından gedir. Ancaq, söhbət operativ lizinqdən getdiyi zaman Blankın mövqeyi ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Çünki, operativ lizinq mühitində lizinq almış müəssisə əmlakı özünün şəxsi aktivlərinin tərkibinə əlavə etmir, başqa sözlə desək, öz balansında göstərmir. Lakin, bu o demək deyil ki, lizinq almış müəssisə həmin əmlakdan istifadə etməyə nəzarət etmək hüququna malik ola bilmir.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gələ bilərik ki, bu və yaxud da digər iqtisadi resursun aktivlər olaraq qəbul olunması mülkiyyətin kimə məxsusluğu ilə müəyyən

edilmir. Burada əsas fikir həmin resurslardan və yaxud aktivlərdən istifadə edilməsi nəticəsində alınan iqtisadi fayda üzərində kimin nəzarətinin olmasından gedir. Bu məsələ hüquqi bir məsələdir, lakin, iqtisadi münasibətlərin düzgün formada həll edilməsində onun əhəmiyyətli rolu vardır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz bəzi ədəbiyyatlarda, məsələn, Tişkovun redaktəsi altında dərc edilmiş dərslikdə aktivlər anlayışından ümumiyyətlə istifadə edilmir.

Bezrukixin redaktəsi ilə nəşr olunmuş dərslikdə də aktivlər anlayışına rast gəlmək olmur. Burada təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətini reallaşdırmaq üçün zəruri şəkildə olan material qiymətlilərinin, pul vəsaitlərinin, maliyyə qoyuluşlarının, hüquqların və imtiyazların əldə edilməsinə çəkilən xərclər aktivlər deyil, kapital adlandırılır. [13;132] Kapital aktiv və passiv olmaqla iki növə ayrılır. Müəlliflər aktiv kapitalın əmlak şəklində fəaliyyət göstərdiyini göstərir, passiv kapitalın isə fəaliyyətdəki aktivlərin yaranma, ödənilmə mənbələrinin əks olunduğunu göstərir. Həmin müəlliflərin aktivlərə vermiş olduğu traktovka məlum siyasi-iqtisad nümayəndələrinin verdiyi traktovkadan demək olar ki, heç bir şey ilə ayrılır. Mühasibat uçotu barədə dərslik müəlliflərinin capital anlayışı ilə aktivlər anlayışını tamamilə eyniləşdirilməsi təəccüb yaratmır. Daha açınacaqlısı da odur ki, burada aktiv olan kapitalın əmlak və öhdəliklər formasında fəaliyyət göstərdiyi qeyd olunur.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, aktivlər bütün postsovet məkanında, həmçinin Azərbaycanda da ədəbiyyatlarda, dərsliklərdə, mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlərdə tarixi yerini, rolunu bərpa etməlidir.

Qərb ölkələrində aktivlərin mahiyyətinin nə formada açıqlandığını görmək üçün Hendriksenin və Bredanın «Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi» dərsliyinə nəzər yetirmək yerinə düşər. Həmin kitabın 13-cü fəslində aktivlər anlayışının tərfi, əsas xarakteristikaları verilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən fəsildə Hendriksen və Breda aktivlərə ayrıca olaraq tərif vermir. Müəlliflər aktivlər barədə SFAC, APB, FASB tərəfindən verilən təriflərə sadəcə öz münasibətlərini bildirir. Əlbəttə ki, bu da aktivlərin mahiyyətini anlamaq üçün az əhəmiyyətə malik deyil.

Bununla yanaşı müəlliflər xülasədə belə bir ifadədən istifadə edirlər: «Resurslar aktivlər olaraq o zaman tanınır ki, onlar müəyyən bir keyfiyyətlərə malik olur» SFAC 6-da aktivlər anlayışı «əvvəlki təsərrüfat əməliyyatları və yaxud hadisələri nəticəsində əmələ gəlmiş, təsərrüfat subyekti baxımından nəzarət olunan obyektədən alınması güman edilən gəlirlər olaraq müəyyən olunur» Bu tərifdə əsasən aktivlərin üç əsas xüsusiyyəti qeyd olunur:

- aktivlər gələcəkdə alınması ehtimal edilən gəlirdir;
- bu gəlir əvvəlki təsərrüfat əməliyyatları və yaxud hadisələri nəticəsində yaranır;
- gəlirə təsərrüfat subyekti baxımından nəzarət olunur.

Verilən tərifdə gələcəkdə gəlir qazandıran və yaxud gəlir gətirə bilən obyektin özü deyil, gələcəkdə alınma ehtimal olunan gəlir aktiv olaraq qəbul olunur. Bu halda gəlirin iqtisadi resurs olaraq qəbul olunması qeyri-mümkündür. ARB-nın 4 nömrəli Əsasnaməsində qeyd olunur ki, aktivlər «resurslar mühasibat uçotunun ümumi prinsiplərinə uyğun formada müəssisənin tanınmış, qiymətləndirilmiş iqtisadi resurslarıdır» Burada aktivlərin iqtisadi resurslar olması qeyd olunur ki, bu da öz növbəsində əvvəlki tərifin çatışmayan cəhətini götürür. Lakin, bu tərifin özünün də çatışmayan cəhəti var ki, burada aktivlərin ən əsas xassəsi olaraq gəlir gətirmək xüsusiyyəti qeyd olunmur.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, SFAC 6-da, ARB-nın 4 nömrəli Əsasnaməsində əsas diqqət burada olan terminlərin interpretasiyasına istiqamətlənir. FASB isə aktivlərin mahiyyətini açıqladıqda daha çox pragmatik mövqedən çıxış edir. FASB-in mövqeyinə uyğun şəkildə istənilən bir aktiv üç mühüm xarakteristikaya malikdir:

- o, birbaşa və yaxud dolaylı formada pul vəsaitlərinin gələcək artımını təmin etmək qabiliyyətini təmin etdiyi güman edilən gələcək faydanı özündə göstərir;

-ona görə təsərrüfat subyekti fayda qazana bilər və yaxud həmin faydanı digər üsullar vasitəsilə idarə edir;

-fayda alınması üçün hüquqların çoxalmasını və yaxud onun üzərində nəzarət edilməsini təmin edən təsərrüfat əməliyyatları və yaxud da digər hadisələr artıq reallaşmışdır.

Əgər bu xarakteristikalardan hər hansı biri yoxdursa, o zaman uçot obyektı aktiv olaraq tanınmır. Göstərilən xarakteristikaların hamısı aktivlərin mahiyyətini eyni formada açıqlamır. Məlumdur ki, aktivlərin mahiyyəti yerinə yetirdikləri funksiya ilə müəyyən olunur. Müəssisə tərəfindən aktivlərin əldə olunmasının əsas funksiyası gələcəkdə fayda əldə etmək hesab edilir. Bu zaman aktivin maddi, yaxud qeyri-maddi vəsait olması demək olar ki, heç bir əhəmiyyət daşımır. Deyilənlərə əsasən FASB-in müəyyən etdiyi birinci xarakteristika nəzəri, həmçinin praktiki baxımdan tamamilə düzdür. FASB-in ikinci xarakteristikası birinci xarakteristika ilə eyni tutula bilməsə də, o aktivlərin az əhəmiyyət daşımayan tərəfini ehtiva edir.

Başqa sözlə desək, aktivlər maliyyə hesabatının elementi olaraq qəbul edilir və onların dəyişməsi prosesi maliyyə vəziyyətinə təsir edir. Məlum faktdır ki, maliyyə uçotunun əsas vəzifəsi maliyyə qərarları qəbul etmək məqsədilə aysayderlərə maliyyə hesabatında əhəmiyyətli informasiyanın formalaşdırılması olaraq ifadə edilir. Bu baxımdan maliyyə hesabatı mühasibat uçotu önündə primata malikdir. Ancaq, uçotda, hesabatda eyni kateqoriya eyni iqtisadi mahiyyət daşımır. Amma, «aktiv» anlayışı ilkin formada öz tətbiqini balansda tapır, onun bir tərəfini özündə əks etdirir. MHBS-da aktivlərin əhəmiyyəti bu cür təyin edilir: «Aktivlər-keçmiş zamanların hadisələri nəticəsində şirkətdən nəzarət edilən resurslardır. Şirkət onlardan gələcəkdə iqtisadi fayda əldə etməyi planlaşdırır». Həmin tərifdə aktivlərin iqtisadi resurslar olaraq qəbul olunması onların tərkib baxımından iqtisadi resurslardan əmələ gəldiyini göstərir. Ancaq, verilən tərifdə bir şey diqqəti daha çox cəlb edir. Burada iqtisadi resursların gələcəkdə gətirə biləcəyi iqtisadi faydanın gəlir və yaxud mənfəət olacağı qeyd olunmur. MHBS-da iqtisadi fayda elə potensial olunur ki, bu potensial birbaşa olaraq, yaxud dolayı yolla pul vəsaitləri axını

yaradır və yaxud şirkətin pul gəlirlərinin ekvivalentlərinə çevrilir. MHBS-na əsasən potensial digər formalarda ola bilər:

- məhsuldar formada;
- pul vəsaitlərinə, onların ekvivalentlərinə dəyişilmiş formada;
- pul vəsaitlərinin gəlişini azaltmaq qabiliyyətinə malik alternativ formalarda.

Fikrimcə, gələcək olan iqtisadi faydanın potensial olaraq adlandırılması aktivlərin hər hansı bir şəkildə artım və yaxud mənfəət yaratdığını birbaşa olaraq söyləməyə imkan yaratmır. Bu da şirkətin aktivlərdən istifadə edilməsi nəticəsində nə qədər mənfəət götürmək qabiliyyətini müəyyən qədər pərdələmək məqsədini ehtiva edir. MHBS-da aktivlərin tərifində qeyd olunur ki, iqtisadi resurslar o vaxt aktivlər ola bilər ki, şirkət özü onlara nəzarət edir. MHBS-da göstərildiyinə əsasən, mülkiyyət hüququ iqtisadi formada resursun aktiv olaraq mövcudluğu üçün I dərəcəli əhəmiyyət ehtiva etmir. İqtisadi resursun aktiv formada olması səbəbilə onun fiziki əsas malikliyi müəyyənəddici rol kəsb etmir. MHBS-ın qeyd edilən son iki müddəası aktivlərin əhəmiyyətinin müəyyən olunmasında müstəsnaqlıq daşıyır. Bu nəzəri müddəalar, fikrimcə bir çox praktiki məsələlərin həll olunmasının elmi, praktiki əsası olmağa qadirdir. Bundan əlavə, sadalanan müddəalar uçotda qəbul olunmuş bu cür ümumi prinsipin tələblərini ödəyir ki, baş verən hadisələrin, proseslərin iqtisadi məzmunu hüquqi tərəflərindən vacib hesab edilir. MHBS-da aktivlərdə təşəkkül tapan iqtisadi faydanın aşağıdakı yollarla şirkətə daxil ola biləcəyi qeyd edilir. Məsələn, aktiv:

«(1) şirkətin satdığı əmtəələrin, xidmətlərin istehsalı zamanı ayrıca olaraq və yaxud digər aktivlərlə birgə şəkildə istifadə edilmişdir;

(2) digər aktivlərə dəyişdirilmişdir;

(3) öhdəliklərin ödənilməsi səbəbilə istifadə olunmuşdur;

(4) şirkətin mülkiyyətçiləri arasında bölüşdürülmüşdür». Fikrimcə, aktivlərdə təcəssüm edən gələcək iqtisadi gəlirin şirkətə hansı yollarla daxil edilməsi və hansı

məqsədlərə görə istifadə olunması onların mahiyyətinin aydınlaşmasında xüsusi bir rol ehtiva etmir. Aktivlərin keçmiş zamanların əməliyyatlarından və yaxud hadisələrindən yarandığı barədə xarakteristikada onların mahiyyətinin müəyyənlişməsi üçün əlavə bir şey vermir. Buna görə də MHBS-da verilmiş tərfi daha sadə formada formulirovka etmək mümkündür: «aktivlər-müəssisəyə gəlir gətirən və həmçinin, istifadə edilməsi üzərində müəssisənin nəzarətdə olduğu iqtisadi resurslardır».[28]

Tərifdə aşağıdakılar öz mahiyyətini əks etdirir:

-iqtisadi resursların əsas funksiyasının gəlir olması;

Bu tip xarakteristika aktivlərin başlıca funksiyası hesab edilir və həmin funksiyanı yerinə yetirə bilən heç bir iqtisadi formada resurs müəssisə üçün aktiv kimi qəbul edilmir. Aktivlərin başlıca funksiyasının gəlir gətirmək olması müəssisəsinin əsas məqsədi ilə uzlaşır. MHBS-dakı kimi «güman edilən gələcək iqtisadi fayda» məzmunu isə həm müəssisənin, həmçinin də aktivlərin bu əsas məqsədini pərdələmiş olaraq göstərir. MHBS-dakı resursların şirkətə «güman edilən gələcək iqtisadi fayda» gətirəcəyi tezisinin «müəssisəyə gəlir gətirən tezisi ilə əvəz edilməsi məqsəduyğun hesab oluna bilər. Aktivlərə müəssisənin nəzarəti gəlirin hal-hazırda götürüldüyünü təsdiq edir, «güman edilən gələcək iqtisadi fayda» tezisi onun götürülməsinin tam müəyyən olmadığını və müəyyən müddətlik baş vermədiyini ehtiva edir.

-müəssisənin iqtisadi resurslar, ondan istifadə prosesi üzərində nəzarəti;

Bu tip nəzarət əslində aktivlərin idarə edilməsi mənasına gəlir. Aktivlərin idarə edilməsi isə həmin aktivlərdən gələn gəlirin də eyni subyektdən idarə edildiyindən xəbər verir. Demək ki, aktivlərin idarə edilməsi üçün mülkiyyətin kimə məxsusluğu o qədər də əhəmiyyətli hesab edilmir.

-iqtisadi resurslar dediyimiz zaman müəssisəyə gəlir gətirən maddi, qeyri-maddi, maliyyə resursları nəzərdə tutulur. Aktivlərə bizim tərəfdən verilmiş tərif onların tərkib hissəsi barədə heç bir məlumat ehtiva etmir və onlara daxil olan

iqtisadi resursların sadəcə ümumi cəhətini müəyyənləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq Xendriksenin və Bredanın belə fikri ilə razılaşmaq düzgün deyil ki, aktivin tərfi onun daxilinə dəlalət edir. Aktivin və yaxud aktivlərin tərkibi dediyimiz zaman, onlara daxil edilən iqtisadi resursların növləri anlaşılr. İqtisadi resursların növləri onların təsnifatının köməyi vasitəsilə müəyyən olunur.

1.2. Qısamüddətli aktivlərin məzmunu, onun qiymətləndirilməsinin və təsnifatının konseptual əsasları.

İqtisadi-nəzəri ədəbiyyatlarda olan qısamüddətli aktivin tərkibinə istehsal ehtiyatı, bitməmiş istehsal, hazır olan məhsul, nağd pul vəsaiti və sonda hesablaşmalardakı vəsaitlərin daxil olunması təklif edilir. İqtisadi nəzəriyyəyə dair ədəbiyyatlarda verilən bölgü uçot üzrə bütün ədəbiyyatlarda da eynilə təkrar edilir. Vlasovun redaktəsi altında buraxılan dərslikdə də bu hal açıq şəkildə etiraf edilməkdədir: «Əsas vəsait və dövriyyə vəsaitləri anlayışı siyasi iqtisaddan məlumdur. Amma, bu anlayışın mühasibat uçotu baxımından məlumat məzmunu onların yalnız nəzəri məzmunundan fərqlənir». Fikrimcə, uçot üzrə bütün ədəbiyyatlarda istehsal ehtiyatlarının ordakı roluna əsasən olduqca geniş şəkildə təsnifatı verilməkdədir. [32]

Son zamanlarda uçota əsasən çapdan çıxan bir çox mənbələrdə ümumilikdə dövriyyə vəsaitləri yox, onların təkcə ayrı-ayrı növləri, ya da tərkib hissələri təsnifləşdirilir. Belə ki, sözügedən mənbələrdə dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinə təkcə əmək əşyaları və başqa material dövriyyə aktivləri daxil edilməkdədir. Pul vəsaitləri, hesablaşmalardakı vəsaitlər isə o dərsliklərin yazarları tərəfindən qısamüddətli aktivlərin içinə daxil edilmir. Baxmayaraq ki, mühasibat balansında həmin aktivlərin hər biri dövriyyə aktivlərinin toplusunu təşkil edir. Məlum məsələdir ki, bazar mühitində dövriyyə aktivlərinin tərkibi olduqca genişlənir və onların içərisinə qısamüddətli qiymətli kağızlar, digər fiziki və hüquqi şəxslərə ödənilmiş qısamüddətli borclar kimi əməliyyatlar daxil edilir. Həmçinin, bir çox müəssisələrdə, əsasən də səhmdar cəmiyyətlərində həmin növ dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi

və məbləği daim artır. Bu dövriyyə aktivlərinin birbaşa istehsalla az da olsa əlaqəsi yoxdur və onlar təkcə P-P1 əməliyyatı üzrə fəaliyyətini davam etdirir. Əgər əvvəllər dövriyyə aktivlərinin ilk əlaməti kimi onların bu formadan digər formaya keçirilməsi göstərilirdisə, hazırda bu göstərici həlledici əhəmiyyət kəsb etmir. Ona görə ki, dövriyyə aktivlərinin müəyyən növləri, konkret şəkildə pul vəsaitlər, müəssisəyə mənfəət gətirərkən öz görünüşünü dəyişməyə bilər.

Məlum haldır ki, qısamüddətli aktivlər öz dövriyyəsinə pul halında başlayır, daha sonra müəssisənin aktiv istiqamətlərindən asılı olaraq başqa formaya çevrilir. Ancaq, bütün hallarda dövriyyə aktivlərinin yeganə funksiyası, bəzi müəlliflərin dediyi kimi istehsala, ya da tədavülə xidmət göstərmək deyil, müəyyən gəlir, mənfəət əldə etmək hesab olunur.

Dövriyyə aktivlərinin bu formadan digər formaya daşınması müxtəlif funksiyalar göstərmir. Bununla bərabər olaraq iqtisadçı-nəzəriyyəçilərin aktivlərin dövriyyəsinə məhsuldar formanın mal, ya da pul halına nisbətən daha vacib olduğu düşüncəsini qəbul etmək elmi cəhətdən alınmır. Ona görə ki, bu deməkdir ki, istehsalın tədavüldən artıq olması anlamına gəlir. Cəmiyyətdə təklifin tələbə istehsalın istehlaka, nisbətən artıq olması düşüncəsinin qəbul edilməsi təcrübədə ciddi xoşagəlməz halların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Dövriyyə aktivlərinin mühüm hissəsinin istehsal hissəsində cəmləşməsi tədavül sferasının əmələ gəlməsini ləngidir, tələbin aydınlaşmasına imkan vermir, anbarlarda xeyli miqdarda əmtəə ehtiyatlarının, qurtarmamış istehsal və hazır mal qalığının yığılmasına gətirib çıxarır və dövriyyə aktivlərinin dövr tezliyi yavaşlayır. Bazar iqtisadiyyatı mühitində sadəcə bir həqiqət mövcuddur ki, avans edilmiş bütün maliyyə resurslarının daxilində dövriyyə aktivlərinin hissəsi nə qədər çox olarsa, aktivlərin dövretmə müddəti bir o qədər zəif olar və tam tərsi, dövriyyə aktivlərinin daxilində tədavül fondlarının hissəsi nə qədər yüksəkdirsə, mal da bir o qədər sürətli reallaşır və təkrar istehsalın tezliyi artır, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti dayanıqlı olur.

Bunu vurğulamaq yerində olar ki, dövriyyə aktivlərinin var olma forması həmin aktivlərin likvidlik səviyyəsini daha düzgün müəyyən etməyə imkan yaradır.

Dövriyyə aktivlərinin başqa-başqa formalarının müxtəlif əməliyyatlar daşınması və bu əməliyyatlardan konkret birinin çoxluq təşkil etməsi nəzəri və təcrübə cəhətdən qəbul edilməz haldır. Ona görə ki, dövriyyə aktivləri mövcud olma formasından və fəaliyyət dövründə hansı rola sahib olmasından asılı olmayaraq axırncı nəticədə pul kimi əlavə mənfəət (gəlir) gətirmək üçün ali məqsədə xidmət edir. Bütün iqtisadçılar dövriyyə olan aktivlərinin, konkret formada onların material ehtiyatları tiplərinin istehsalda bir dəfə iştirak etməsini, bu zaman öz dəyərini bütövlükdə məhsulun maya dəyərinə çevirdiyini xüsusi qeyd edir. Halbuki, burada əsas cəhət dövriyyə aktivlərinin konkret müddət ərzində gəlir gətirmələri hesab edilir.

Müəssisəyə görə dövriyyə aktivlərinin məhsuldar və yaxud əmtəə formasında olması bütövlükdə əhəmiyyət kəsb etmir. Bu tip mövcudluq quruluşları iqtisadi realıqdan çox texniki-təşkilati faktorlara oxşayır. Çünki, ilk olaraq pul şəklində avans olunmuş vəsaitlər istehsal prosesi zamanı həmin formalara dəyişilməklə yenidən pul formasına qaydır. Ancaq, bu realıqdan çıxış etməklə istehsal ehtiyatlarının uçotu təşkil olunur. Mövcudluğu sırf pul vəsaiti olaraq olan dövriyyə aktivlərinin bu mövcudluq formalarında olmağına ehtiyac duyulmur. Beləliklə, müəssisənin fəaliyyətində bu və yaxud digər dövriyyə aktivlərinin oynadığı rola görə növlərə bölünməsi lüzumsuz görünür. Ona görə ki, onların hamısı bu prosesdə eyni rol oynayır. Uçotda aktivlərin hissələrinə bölünməsinin vacibliyi isə onların idarə olunması üçün informasiyanın formalaşdırılmasından və müəssisənin əmlak vəziyyətinin təhlili, qiymətləndirilməsi kimi praktiki tələblərdən yaranır. Son vaxtlarda dərc olunmuş bəzi ədəbiyyatlarda dövriyyə aktivlərinin təsnif edilməsi daha geniş formada olan əlamətlər üzrə aparılır. Başqa cür desək, bu mənbələrdə dövriyyə aktivləri sadəcə tərkibinə görə deyil, bununla yanaşı, mövcudluq formasına, müəssisəyə mənsubiyyətinə, əmələgəlmə mənbələrinə, likvidlik səviyyəsinə, müxtəlif fəaliyyət növlərində iştirakına əsasən qruplaşdırılır. Blank dövriyyə aktivlərinin ayrıca olaraq deyil, ümumilikdə dövriyyədən kənar aktivlərlə birləşmə formada daha geniş şəkildə təsnifatını verir. Həmçinin, müəllif

dövriyyə aktivlərinin təsnif edilməsini daha çox Amerikda mövcud olan təsnifata uyğun şəkildə və MHBS-da qəbul olunmuş təsnifatla müqayisəli formada aparır.

Qasimovun əsərlərində dövriyyə aktivlərinin təsnif edilməsi ümumi aktivlərin sxemi daxilində ayrıca olaraq verilir. [21;98] Göstərilən müəlliflərin müəyyən etdikləri təsnifat əlamətlərinə görə dövriyyə vəsaitlərinin qruplaşdırılması nəzəri, həmçinin, praktiki xarakter daşıyır. Bəzi təsnifat əlamətləri real şəkildə praktikada istifadə edilmir və onlar əsasən nəzəri əhəmiyyət kəsb edirlər. Bunu belə anlamaq olar ki, dövriyyə aktivlərinin hamısı həmin təsnifat əlamətlərinə görə qruplaşdırılmır. Əksinə olaraq, dövriyyə aktivlərinin uçotunun inkişaf etmiş metodikası onların müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırılmasını tələb edir. Ədəbiyyatlarda verilən təsnifat əlamətləri, bu əlamətlərə əsasən dövriyyə aktivlərinin qruplaşdırılması indiki dövrdə keyfiyyətli və etibarlı informasiyanın yaranmasına əlverişli şəkildə şərait yaradır.

Deyilənlər nəzərə alınaraq qısamüddətli aktivlərin təsnif edilməsinin aşağıdakı sxem üzrə gedişatı təklif olunur.

Aktivlərin idarə olunması mexanizminin ən vacib elementlərindən biri onların qiymətləndirilməsidir. Ona görə ki, elmi-praktiki baxımdan əsaslandırılmış qiymətləndirmə olmadan ümumilikdə aktivlərin, həmçinin qısamüddətli aktivlərin uçotunu aparmaq, onlar haqqında hesabatda real, düzgün və obyektiv informasiya formalaşdırmaq qeyri-mümkündür. Deyə bilərik ki, qiymətləndirmə olmadan müəssisənin aktivlərinin kommersiya-təsərrüfat fəaliyyətinin uçotunu aparmaq mümkün deyildir. Qiymətləndirmə mühasibat uçotunun, həmçinin qısamüddətli aktivlərin uçotunun gedişatının əsas prinsiplərindən biridir. Bu prinsip sadəcə bizim ölkəmizdə deyil, həmçinin beynəlxalq uçot praktikasında da eyni mahiyyət və əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyatlarda bir çox müəlliflər bu prinsipin vacibliyini və əhəmiyyətini müəyyən faktorlarla əlaqələndirirlər. Həqiqətən də, müəssisə aktivlərinin qiymətləndirilməsinin vacibliyi, əhəmiyyəti müəssisənin göstərdiyi fəaliyyətinin

müxtəlif cür aspektləri ilə izah edilir. Bu aspektlərin hamısı qiymətləndirməni vacib edir, çünki qiymətləndirmə bu cür hadisələr barədə lazımi informasiyanı təmin edir. Məlumdur ki, mənfəət əldə olunması müəssisənin hər cür fəaliyyətinin başlıca məqsədini təşkil edir. Mənfəət əldə edilməsi səbəbilə müəssisə aktivləri əldə edir, onları müəyyən istiqamətlərdə, fəaliyyət tiplərində istifadə edir. Aktivlərin ilkin funksiyası gəlir gətirmək prosesində özünü göstərir. Nəzəri cəhətdən məlumdur ki, qiymət yeni yaradılmış olan dəyərin pulla ifadə şəklidir. [20;17] Əgər, mənfəət yeni yaradılmış olan dəyərin müəyyən bir hissədirsə, o zaman aktivlərin qiymətləndirilməsi yeni yaradılmış olan dəyərin ölçülməsi üçün vacibdir. Demək ki, aktivlərin qiymətləndirilməsi mənfəətin nəzəri baxımdan müəyyənləşdirilməsi zərurətindən yaranır. Mənfəət müəyyən müddətlik reallaşdırılmaya bilər, ancaq bu onun mücərrəd formada kəmiyyətinin müəyyən edilməsi, gələcək praktiki qərarların qəbul olunması üçün əhəmiyyətlidir.

Praktiki cəhətdən, mənfəətin hesablanması üçün ilkin olaraq xərclərlə gəlirləri müqayisə etmək vacibdir. Bu zaman xərclər aktivlərin əldə olunması üçün sərf olunan kapital hesab edilir ki, onun istifadə edilməsi müəyyən dövr müddətində müəssisəyə qazanc gətirir. Demək ki, həmin kapitalın sərf edilməsi nəticəsində əldə olunmuş aktivlərin qiyməti sərf olunmuş həmin kapitalın və yaxud xərclərin miqdarına bərabər şəkildə olur. Qeyd edildiyi üzrə, hər bir müəssisə qazanc əldə etmək, xalis mənfəət qazanmağa görə xərc çəkir. Bununla da gəlirlərlə xərcləri müqayisələndirməklə hər bir konkret əməliyyat barədə mənfəəti müəyyən etmək mümkündür. «Mənfəət» elə anlayışdır ki, təkcə müəssisəni deyil, həmçinin, digər hüquqi, fiziki şəxsləri də əlaqələndirir. Onların da mənfəətdə qəbul edilmiş müəyyən maraqları var. Həmin müəssisəyə investisiya yönləndirdikdə qazanılmış mənfəətin müəyyən hissəsinin əldə olunmasına çalışır. Əlbəttə, investorlar kapitallarını müəssisəyə qoymaqla sadəcə olaraq öz maraqlarını təmin etmir, bununla yanaşı, mənfəəti müəyyən etməklə aktivlərin çoxalma mənbələrini müəyyən edirlər.

Ancaq, qısamüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsinin vacibliyi sadəcə yuxarıda qeyd edilən strateji məqsədin reallaşdırılması ilə bitmir. Aktivlərin qiymətləndirilməsi prosesi aşağıda göstərilən vəzifələrin həlli üçün zəruridir:

- müəssisənin maliyyə hesabatında lazımi qədər informasiyanın formalaşması;
- məhsulun real maya dəyərinin hesablanması, qiymət siyasətinin formalaşdırılması;
- maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- vergilərin hesablanması məqsədilə baza göstəricisinin düzgün formada müəyyən olunması;
- müəssisənin strateji baxımdan inkişaf məsələlərinin tənzimlənməsi üçün düzgün şəkildə qərarların qəbul olunması.

Aktivlərin qiymətləndirilməsi keçmiş hadisələrə qiymət vermək, həmçinin cari məsələləri müəyyən etməyə görə lazım gəlir. Doğrudur ki, qiymətləndirməyə müxtəlif aspektlərdən baxılması qiymətləndirmənin müxtəlif metodlarından istifadə olunmasını zəruri edir. Təsadüfi deyildir ki, aktivlərin qiymətləndirilməsi sahəsində formalaşdırılmış müəyyən fikirlər günümüzdə mübahisə obyektini kimi qalmaqdadır. Onlardan müəyyən qədər aktivlərin maya dəyərinə əsasən qiymətləndirilməsinə, bəziləri isə cari xərclərə əsasən qiymətləndirilməsinə üstünlük verir. İlk variant əsasında qiymətləndirmə prosesinin aparılması şirkətin keçmişini daha da mükəmməl əks etdirməyə şərait yaradır. İkinci variant üzrə aparılmış olan qiymətləndirmə isə şirkətin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməyə şərait yaradır.

1.3. Qısamüddətli aktivlərin mühasibat uçotunun ümumi prinsipləri.

Aktivlərin, həmçinin, qısamüddətli aktivlərin uçotu, təhlili, mühasibat uçotu, iqtisadi təhlilin qəbul olunmuş başlıca prinsipləri üzərində yaradır. Araşdırmalara görə beynəlxalq miqyasda mühasibat maliyyə hesabatının və uçotunun konseptual

əsasları, prinsipləri kifayət formada mükəmməl işlənilibmişdir. Həmin konseptual prinsiplər mühasibat uçotunun bütün elementlərini, yəni kapitalı, aktivləri, öhdəlikləri, xərcləri və gəlirləri əhatə edir. Həmin elementlər hər zaman bir-biri ilə əlaqədə mövcud olduğuna görə onların konseptual prinsipləri və əsası da vahiddir. Məlum ki, qısamüddətli aktivlərin hesabat və uçotunun konseptual əsası qarşıya qoyulan məqsəddən, vəzifədən asılıdır. Bu vəzifə və yaxud məqsəd maliyyə hesabatından istifadə edənlərin əsaslı idarəetmə, investisiya və maliyyə qərarları qəbul etməsinə görə onların etibarlı və keyfiyyətli informasiya ilə təmin olunmasıdır.

Qısamüddətli aktivlərə münasibətdə informasiya kifayət qədər dürüst, əhəmiyyətli, müqayisə edilə bilən və istifadəçilər üçün başadüşülən olmalıdır. Bu cür tələblərin yerinə yetirilməsi üçün hesabat və uçotda qısamüddətli aktivlər üzrə informasiyanın yaranması müəyyən ümumi şəkildə qəbul olunmuş vahid prinsiplər, standartlar və normalar əsasında reallaşdırılır. Ümumi qəbul olunmuş standartların və prinsiplərin məcmusu başqa elementlərə oxşar şəkildə qısamüddətli aktivlərin də hesabat və uçotunun vahid formada konseptual əsasını təşkil edir. Məlumdur ki, konsepsiya sözü latın mənşəli olan «conceptio» sözündən yaranmışdır və anlamaq, başa düşmək deməkdir. Mühasibat hesabatə və uçotu baxımından konsepsiya uçotunun aparılması, hesabatın tərtib olunmasının əsas nəzəri prinsiplərinin ümumi forması hesab edilir. Konsepsiya qısamüddətli aktivlərə qarşı mühasibat uçotu üzrə yeni formada normativ aktların, mövcud olan qaydaların yenidən işlənilməsinə xidmət göstərir, maliyyə hesabatında əks olunmuş məlumatların istifadəçilər tərəfindən anlaşılmasına əlverişli imkan yaradır. Yuxarıda deyilənlərə əsasən qısamüddətli aktivlərin hesabat və uçotunun konseptual əsasının aşağıdakı formada olan elementlərini göstərə bilərik:

- məqsəd;
- informasiyanın keyfiyyət xarakteristikası;
- prinsiplər;

- standartlar;
- şərhlər;
- praktika. [31]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu elementlər beynəlxalq praktikada yetərinə əsaslandırılmışdır. Məsələn, Amerikada maliyyə uçotunun konsepsiyalarına aid Əsasnamə FASB tərəfindən 1978-85-ci illərdə işlənilmişdir. MHBSK tərəfindən maliyyə hesabatının tərtib olunması və təqdim edilməsi üzrə Konseptual əsaslar isə 1989-cu ildə təsdiq olunmuşdur. Konseptual əsaslarda maliyyə hesabatının 5 elementinə görə kənar istifadəçilərə uyğun informasiyanın formalaşdırılması, təqdim olunmasının əsas konsepsiyaları əks olunur. Konseptual əsaslarda 5 elementdən biri olan aktivlər haqqında hesabat və uçotda informasiyanın aşağıdakı düzülüşlə açıqlanması tələb edilir:

- aktivlərin, həmçinin, qısamüddətli aktivlərin mahiyyətinin açıqlanması;
- qısamüddətli aktivlərin tanınması qaydası;
- qısamüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsi;
- qısamüddətli aktivlərin təsnifatı və yaxud hesabat və uçotda əks olunması;
- maliyyə hesabatında qısamüddətli aktivlər barəsində parametrlər və növlər çərçivəsində informasiya verilməsi;
- qısamüddətli aktivlər haqqında informasiyanın hesabatə əlavə edilən izahlı qeydlərdə verilməsi;

Bunların əldə olunması üçün qısamüddətli aktivlərin müəyyən prinsiplərə cavab verməsinə ehtiyac yaranır. Bu prinsiplər uçotda formalaşan, həmçinin, hesabatda əks olunan informasiyanın istifadəçilərə görə faydalı olmasını şərtləndirir. Bu prinsiplər informasiyanın keyfiyyət xarakteristikaları olaraq da adlandırılır və aşağıdakılar aid edilir:

- əhəmiyyətlik;

- dürüslük;
- məzmunun formadan üstünlüyü;
- neytrallıq;
- ehtiyatlılıq;
- tamlıq;
- müqayisəlilik;
- pul ifadəsində ölçülmə;
- fəaliyyətin fasiləsizliyi;
- uçot siyasətinin tətbiqində ardıcılıq;
- gəlirlərin və xərclərin uyğunluğu;
- tarixi dəyər.

MHBS-in konseptual əsaslarında məlumatın, həmçinin, qısamüddətli aktivlərə dair informasiyanın digər blok istifadəçilər üçün aydın şəkildə olması onun əsas keyfiyyət xarakteristikası olaraq vurğulanır. Hesab olunur ki, müxtəlif istifadəçilər qısamüddətli aktivlər, onların növləri haqqında kifayət qədər təcrübə və biliyə malik olur. Ancaq, müxtəlif blok istifadəçilərin informasiyanı mürəkkəb anlamasına görə mühüm iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün lazım olan informasiyanın hesabat və uçotdan çıxarılmasına imkan yaradılmır. Ehtiyatlıq prinsipinin əsas mahiyyəti odur ki, müəssisə hesabat və uçotda hadisələri əks etdirərkən gəlirlərin artırılmasına, öhdəliklərin və yaxud xərclərin azaldılmasına şərait yaratmır.

Ehtiyatlılığa əməl olunması o mənaya gəlmir ki, aktivləri və yaxud gəlirləri qəsdən azaltmaq, öhdəlikləri və yaxud xərcləri süni şəkildə artırmaq mümkündür. Bu halda hesabat və uçotun informasiyası dürüst və neytral olmur. Müqayisəlilik o mənada işlənir ki, informasiya istifadəçilərə maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinə müəyyən illər üzrə müqayisə etməyə imkan yaradır. Müqayisə oxşar

sahədə çalışan və ixtisaslaşmaya sahib olan müəssisələrin müvafiq olan informasiyası ilə aparıla bilər. Müqayisəliliyin təmin edilməsinin mühüm sərti uyğun uçot siyasətinin işlənməsi hesab olunur. Şirkətin uçot siyasəti qısamüddətli aktivlərin uçotunun aparılması zamanı istifadə olunur. Uçot siyasəti elə hazırlanır ki, istifadəçilər dəyişilmənin qısamüddətli aktivlərin hərəkəti haqqında informasiyanın dəyişməsinə olan təsirini asan təyin edə bilər.

Pul vasitəsilə ölçmə prinsipinin mahiyyətində yaranmış fakt və hadisələr haqqında məlumatların ümumi informasiya formasında formalaşdırılması durur. Əgər, mühasibat uçotunda qeyddə olan müəyyən obyektləri natural formada əks etdirmək alınarsa, qısamüddətli aktivləri sadəcə pul ifadəsində əks etdirmək mümkündür. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, pul vasitəsilə ölçmə prinsipi hesabat və uçotun bütün elementləri haqqında informasiya formalaşdırmaq üçün istisnasız formada əksər ölkələr tərəfindən istifadə edilir.

Fəaliyyətin fasiləsiz olması prinsipi qısamüddətli olan aktivlərin uçotunun qurulması, hesabatının tərtib edilməsində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotu müəssisənin təşkil edildiyi gündən ləğv olunduğu günə qədər fasiləsiz şəkildə aparılır, onun fəaliyyəti prosesində uzunmüddətli, həmçinin, qısamüddətli aktivlərdən istifadə edilir. Bütün aktivləri sadəcə xüsusi mənbələr əsasında yaradılmış, fəaliyyətin sonunadək 100 %-li əsas aktivlər ilə birlikdə fəaliyyət göstərən müəssisə tapmaq mümkün deyil. Müəssisənin fasiləsiz olaraq fəaliyyəti müddətində qısamüddətli aktivlər yaranır, bir tərəfdən də istifadə edilir. Əgər müəssisənin yaxın zamanda bağlanmaq perspektivi olarsa, ilkin olaraq qısamüddətli aktivləri hesabına özünün öhdəliklərini ödəyir. Bu da öz növbəsində qədər də asan məsələ deyil. Əgər, mənfəət əldə etmək müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsiz olaraq davam etdirilməsinə əsasən stimulyə xarakteri daşıyarsa, bu zaman öhdəliklərin ödənilməsi məcbureddici xarakter daşıyır.

Növbəlilik prinsipi qısamüddətli aktivlərə münasibətdə elə mənaya gəlir ki, onların uçotunun aparılmasına görə işlənilib hazırlanmış formada uçot siyasəti hər il tətbiq edilir. Əgər, təşkilatın uçot siyasəti dəyişmiş olarsa, o zaman qısamüddətli

aktivlər haqqında dəyişilən informasiya ayrıca olaraq əsaslandırılır və həmçinin, açıqlanır.

Qeydiyyat prinsipi ümumi uçot obyektləri olaraq qısamüddətli aktivlər haqqında informasiyanın formalaşdırılmasının mühüm şərti hesab olunur. Çünki, qısamüddətli aktivlərlə əlaqədar baş verən bütün hadisələri qeydiyyata almadan onlar haqqında informasiya formalaşdırmaq praktiki cəhətdən qeyri-mümkündür. Bu zaman müəssisənin maliyyə durumunu, onun maliyyə sabitliyini, ödəmə qabiliyyətini obyektiv şəkildə təhlil etmək, qiymətləndirmək imkansız hesab olunur.

Demək olar ki, hər bir ölkədə, həmçinin, Azərbaycanda fakt və hadisələrin qeydiyyatı prinsipi uçotu tənzimləyən müvafiq olan normativ sənədlər əsasında rəqlamentləşdirilir. Hesablama prinsipi, qısamüddətli aktivlərə dair təsərrüfat əməliyyatları onlar baş verən zaman pul ifadəsində uçotda əks olunur. Hesablama prinsipinin vacibliyi onunla əsaslanır ki, müəssisənin fəaliyyəti fasiləsiz olaraq davam edir, maliyyə hesabatı da müəyyən vaxta tərtib edilir. Buna uyğun şəkildə hesabatın tərtib edilmə tarixinə aktivlər daxil edilmiş olur, lakin, onların dəyəri ödənilməmiş şəkildə qalır və yaxud xərc çəkilmiş, qazan isə hələ əldə olunmamış olaraq qalır. [18;201] Bu prinsipə bu cür qazancları və xərcləri pul vəsaitləri alındığı zaman və yaxud verildikdə deyil də, onlar baş verdiyi zaman uçota almağı tələb olunur. Bu da onunla əlaqədardır ki, istifadəçilər iqtisadi qərarlar qəbul etdikləri zaman məhz hesablama metodu ilə formalaşdırılmış informasiyaya çox etibar edir. Qeyd etmək lazımdır ki, MMUS 1-də nəzərdən keçirdiyimiz prinsiplər içərisində sadəcə aşağıdakılar rəqlamentləşdirilir:

- müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi;
- hesablama metodu;
- təqdim edilmənin ardıcılığı;
- əhəmiyyətlik və ümumiləşdirmə;
- qarşılıqlı əvəzetmə, müqayisəli informasiya.

Aktivlərin, həmçinin, qısamüddətli aktivlərin idarə olunması, hərəkətinə görə iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün yalnız uçot və hesabatda müvafiq olan informasiyanın formalaşması kifayət deyildir. Daha obyektiv nəticələrin əldə olunması üçün həmin informasiyanın təhlil edilməsi müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Mübalığəsiz demək olar ki, sadaladığımız bütün bu prinsiplərə cavab verən keyfiyyətli şəkildə informasiya formalaşmış olsa da, əsaslandırılmış qərarların qəbul olunması məhz qısamüddətli aktivlərin təhlilinə xas metodologiya və prinsiplər əsasında nəticələrdən birbaşa olaraq asılı olur. Bu nəticələr qısamüddətli aktivlərin idarə olunması və tənzimlənməsi prosesində geniş formada istifadə edilir. İdarəetmənin mühüm funksiyalarından biri olan iqtisadi təhlil vasitəsilə qısamüddətli olan aktivlər haqqında hesabat və uçotda formalaşan informasiya «qərarların qəbul edilməsi üçün yararlı formaya salınır». İnformasiyanın yararlı formaya salınması iqtisadi təhlilin praktiki və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplərinin, metodlarının seçilməsindən, həmçinin tətbiq olunmasından asılı olur. Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, qısamüddətli aktivlərin təhlili aşağıdakı ümumi şəkildə qəbul olunmuş prinsiplərə əsaslanır:

- təhlilin kompleks və sistemli şəkildə olması;
- təhlilin nəticələrinin konkret, obyektiv və dəqiq formada olması;
- təhlilin inandırıcı olması;
- təhlilin operativliyi;
- təhlilin səmərəliliyi.

Bu prinsiplərin əsaslı şəkildə mahiyyəti ədəbiyyatlarda geniş açıqlandığı üçün buraxılış işi çərçivəsində araşdırılması məqsədəuyğun hesab edilmir.

II Fəsil. Kommersiya təşkilatlarında qısamüddətli aktivlərin uçotunun təşkili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

2.1. Qeyri-monetar cari aktivlərin mövcud sistemi və onun qiymətləndirilməsi.

Cari aktivlərin ölkəmizdə tətbiq edilən təsnifatı sistemi beynəlxalq təcrübəyə tam olaraq uyğun deyil. Bu əsasən qeyri-monetar cari aktivlərə aid edilir. Qeyri-monetar cari aktivlərin sənədlərdə dəqiq şəkildə təsnifatı, qiymətləndirilməsi əslində yoxdur. Qeyri-monetar cari aktivlərin nələrə ibarət olması haqqında rəsmi sənədlərdə, elmi-praktiki işlərdə açıqlamalar və yaxud şərhlər demək olar ki, yoxdur. Mühasibat uçotunun hesablar haqqındakı planında bütün mal-material ehtiyatlarının uçota alınması «Ehtiyatlar» adlı bölmədə yerləşdirilmişdir.

Bazar şəraitində istehsalın səmərəliliyinin artırılması obyektiv zərurətə çevrilir. İstehsalın kompleks intensivləşdirilməsi özünü materialtutumu, metaltutumu, material dövriyyə kapitalının sürəti olaraq iqtisadi parametrlərdə tapır. İstehsalın kompleks intensivləşdirilməsi sadəcə canlı əməkdən deyil, həmçinin, material resurslarından səmərəli şəkildə istifadəni nəzərdə tutur. Bu baxımdan, istehsalın səmərəlilik dərəcəsi material resurslarından istifadə etmək səviyyəsindən bilavasitə asılı formada olmaqla, «az xərclə daha çox məhsul istehsalı» probleminin həllində vacib rol oynayır. Məlumdur ki, məhsulun maya dəyərində material, xammal, metal, enerji, yanacaq məsrəflərinin əhəmiyyətli çəkisi nə qədər az olarsa, mövcud olan istehsalın səmərəlilik dərəcəsi bir o qədər çox olar. Təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdəki kimi, Azərbaycanda da material məsrəfləri istehsal edilən məhsulun maya dəyərinin 60-70 %-ni təşkil edir. Bu da, öz növbəsində, məhsul vahidi istehsalına çox material qiymətliləri sərf edildiyini göstərir. Sənayenin bir çox sahələrində məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin çəkisi 80-90 % təşkil edir. Fikrimcə, belə vəziyyət itkilərə sistemli şəkildə nəzarət etməyə imkan yaradan standart normaların yoxluğu ilə izah oluna bilər. Bu da ölkə iqtisadiyyatının «məsrəfli» olduğunu sübut edir. [29]

Apardığımız təxmini hesablamalara əsasən sənaye məhsullarının istehsalına sərf edilən material məsrəflərinin sadəcə 1 % azaldılması bu sahədə yaradılmış olan milli gəlirin təxmini 40-50 milyon manat artımına bərabər tutulur. Məhsul vahidinə sərf edilən material məsrəflərinin azaldılması məhsulun əmək və fondtutumunun azaldılmasına nisbətən daha yüksək iqtisadi səmərə verə bilər. Material resurslarına 1 % qənaət olunması ümumi məsrəfləri o proporsiyada əmək haqqı xərclərinə nisbətən 2,5 və 4,5 dəfə azaltmağa şərait yaradır. Buna görə də materialtutumlu sahələrdə məsrəflərinin aşağı salınması, onun üzərində sistemli şəkildə uçot və nəzarətin təşkil edilməsi aktual problem olaraq meydana çıxır. Məlumdur ki, müasir dövrdə canlı əməyə qənaət edilməsi probleminin sistemli şəkildə həllinin vacibliyi daha da artır.

Təsərrüfat subyektlərinin xarici və daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması və müəssisənin maliyyə durumunun möhkəmləndirilməsi istehsal xərclərinin azaldılmasını tələb edir. Bazar şəraitində maddi istehsalın demək olar ki, bütün sahələrində material resurslarının alınması baha başa gəlir, onların yeni olan kütləsini təsərrüfata cəlb etməklə istehsalın miqyasını çoxaltmaq iqtisadi cəhətdən səmərəli deyildir. Buna görə də ehtiyatlara qənaət etmək iqtisadi inkişafın əsas keyfiyyət parametrinə çevrilir. Ancaq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ehtiyatlara qənaətin etməyin mütləq həcmi istifadə olunma həcmələrinə nisbətən azdır. Məlumdur ki, cəmiyyətin material resurslarına olan tələbatı artdıqca, o ehtiyatların tamamlanmasına çəkilən məsrəflərin də çəkisinin artması baş verir. Buna görə də bazar rəqabəti şəraiti yüksək keyfiyyətli resurslardan istifadə etməklə tez, istehsalçı üçün sərfəli olan qiymətlərlə reallaşdırılan kapitalın dövretmə sürətinin artmasını tələb edir. Nəzəriyyə və təcrübədən aydındır ki, materialın alış qiyməti və məhsulun yüksək formada satış qiyməti ilə reallaşdırılması, həmçinin istehsal prosesində xammaldan qənaətli şəkildə istifadə məhsul buraxılışının həcmünün artmasına şərait yaradır. Lakin, bəzi müəssisələrdə təkrar ehtiyatlardan az istifadə olunur. Sadəcə onu göstərmək kifayətdir ki, respublikada qara metalların ümumi istehsalı prosesində metal tullantılarının çəkisi 20-25 % təşkil edir. Məlumdur ki, bu pozisiyaya görə

metal tullantılarının çəkisi inkişaf edən ölkələrdə 2-3 dəfə çox olur. Fikrimcə, yuxarıda qeyd olunan arqumentlər material ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə edilməsinin və onlara qənaət olunmasının zəruriliyini və əhəmiyyətini kifayət formada xarakterizə edir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, respublikada maşınqayırma məhsulunun başlıca istehlakçısı hesab edilən neft, qaz sənayesi müəssisələrində məhsulun maya dəyərində material xərclərinin xüsusi çəkisi 35 % təşkil edir. Buna görə də neft, qaz sənayesi müəssisələrində material xərclərinin uçotunun təşkilinə xüsusi diqqət verilməsi tamamilə qanunauyğun görünür.

Aydındır ki, maşınqayırma müəssisələrində material xərcləri müxtəlif əlamətlər üzrə qruplaşdırılır. İstehsal prosesindəki roluna, təyinatına əsasən material resursları əsas, köməkçi olmaqla iki qrupa bölünür. Maşınqayırma müəssisələrində uçotun təşkil edilməsi zamanı köməkçi materialları başlıca materiallardan ayırmaq xeyli çətin olur. [17;63]Fikrimcə, bu cür vəziyyət istehsal prosesində metal, digər əsas materialların çox vaxt həm də köməkçi material olaraq işlədilməsi ilə izah edilir. Aydındır ki, ayrıca pozisiyaya əsasən göstərilən yanacaq öz tərkibinə əsasən köməkçi material hesab edilir. Lakin, praktikada yanacağın makroiqtisadi əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, onun maddi qiymətlilərin başqa qrupu üzrə uçota alınması məqsədəuyğundur. Ümumilikdə, material ehtiyatları istehsal prosesindəki roluna, təyinatına əsasən aşağıdakı bloklar üzrə təsnifləşdirilir:

- xammal və materiallar;
- satın alınmış yarımfabrikatlar, komplektləşdirici məmulatlar, detallar və konstruksiyalar;
- yanacaq;
- tara və tara materialları;
- ehtiyat hissələri;
- sair materiallar.

Müəssisədə mühasibat uçotunun planına əsasən yuxarıda qeyd olunan qruplardan hamısının uçotu 201 «Material ehtiyatları»nın başqa-başqa subhesabları üzrə təşkil edilir. Bu vaxt, «xammal, materiallar» blokuna «istehsal olunan məhsulun tərkibinə daxil olunaraq, onun əsas kütləsini təşkil edən ılvan və qara metallar, həmçinin, məhsul istehsal etmək üçün vacib komponent hesab edilən digər materiallar» daxil olunur. «Satın alınmış yarımfabrikatlar, komplektləşdirici, konstruksiyalar, detallar və məmulatlar» subhesabı kooperasiya qaydasına əsasən başqa müəssisələrdən alınan, hazır məhsulu komplektləşdirməyə görə istifadə edilən detalın, məmulatların və qovşağın tədarükünü uçota almaq üçün tətbiq edilir. «Yanacaq» subhesabında texnoloji məqsədlər, həmçinin, təsərrüfat ehtiyacları üçün sərf edilən yanacaq uçota qeydə alınır. Enerji məsrəflərinə hərəkətverici, texnoloji, qızdırıcı və s. təsərrüfat ehtiyaclarına sərf olunan satın alınmış hər növ enerji daxil olunur.

Məlum məsələdir ki, maşınqayırma müəssisəsinin qurğuları ilə istehsal etdiyi su, elektrik enerjisi, buxar, sıxılmış hava, bununla yanaşı, satın alınmış enerjinin transformasiyası və istifadə edilən yerlərə çatdırılması ilə bağlı xərclər satın alınan enerjinin dəyərinə daxil olunmur və müvafiq şəkildə xərc maddələrində əks olunur. «Ehtiyat hissələri» blokunda avadanlıqların köhnə olan detallarını dəyişdirmək üçün istifadə edilən komponentlər uçota alınır. Göründüyü kimi, ehtiyat hissələrinin və yanacağın köməkçi material olduqlarına baxmayaraq, onların uçotu xüsusi olaraq subhesablarda təşkil edilir. Fikrimcə, köməkçi materiallar sayılan ehtiyat hissələrinin və yanacağın uçotunun ayrıca olaraq xüsusi subhesablarda gedişatı onların istehsal edilmiş maşınqayırma məhsulunun maya dəyərində xüsusi çəki təşkil etməsiylə əlaqədardır.

Maşınqayırma sənayesi müəssisələrində müxtəlif ölçülü, növlü və markalı materiallardan istifadə edilir. Məsələyə bu tərəfdən yanaşdıqda, material resurslarının texniki formalı xassəsinə, parametrlərinə əsasən qruplaşdırılması, təsnifləşdirilməsi obyektiv zərurət formalaşdırır. Fikrimcə, materialların texniki xassələrinə əsasən qruplara, yarımqruplara, markalara və növlərə bölünməsi analitik

uçotun səmərəli formada təşkil edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Daha keyfiyyətli şəkildə materiallar əlvan metala, qara metala və s. bölünür. Müasir şəraitdə maşınqayırma sənayesində ehtiyatlara qənaət etmək problemini ümumi şəkildə həll etmək üçün istehsalın həcmi barəsində məlumatlar, onun təşkil edilmə səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına görə nəzərdə tutulmuş tədbirlər nəzərə alınaraq, material resurslarının texniki baxımdan əsaslandırılmış normaları hesablanıb təyin olunur. [19;17] Aydın məsələdir ki, istehsal prosesində istifadə olunan xammal, yanacaq və materialın natural məsrəf normalarına görə dəyər ifadəsində məsrəf normaları müəyyən edilir. Material ehtiyatlarından istifadə etməyin səmərəliliyini sadəcə onların məhsul vahidinə sərf olunan kütləsinin aşağı düşməsi ilə qiymətləndirmək praktiki və metodoloji cəhətdən düzgün deyil. Burada ÜDM-in və yaxud milli gəlirin pul vahidinə əmtəə-material qiymətlilərinin nisbi şəkildə azalmasının nəzərə alınması əhəmiyyətli şərtlərdən biri hesab edilir.

Maşınqayırma sənayesində material ehtiyatlarının istehsal prosesindəki texniki xassəsinə və funksional roluna əsasən düzgün təsnifatı onların sintetik və analitik uçotunun səmərəli formada təşkilinə bilavasitə təsir edir. Müəssisənin anbarında materialların növləri üzrə sadəcə miqdar uçotu aparılır, bu zaman hər nomenklatur nömrəsinə əsasən uçot kartoçkalarının hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu kartoçkalar reyestrə əsasən materialların qeydiyyatı və miqdarı göstərilməklə anbardara verilir. Kartoçkalarda materialların hərəkətinə aid qeydlər başlıca sənədlərə görə maddi-məsul şəxslərdən miqdar və çeşid ifadəsində icra olunur və hər dəfə aparılan əməliyyatdan, ona uyğun olan qeyddən sonra müvafiq şəkildə konkret bir çeşiddən olan material üzrə təzə miqdar qalığı çıxarılır. Müntəzəm olaraq, yalnız bir həftədən gec olmamaq şərtilə mühasibatın material şöbəsinin işçisi başlıca sənədlərin düzgün rəsmiyyətə alınmasını, anbarın çeşid uçot kartoçkalarında olunan qeydlərin düzgün və tam olmasını yoxlayır, onu öz imzası vasitəsilə təsdiq edir. Lakin, bundan sonra anbardar məxaric və mədaxil sənədlərini reyestrə əsasən mühasibata təhvil verir. Bundan əlavə o, hər ayın 1-də anbar uçotunun məlumatlarına görə hər materialın nomenklatur nömrəsini, miqdarını və

adını özündə birləşdirən siyahısı tərtib olunur və mühasibata göndərir. Müəssisənin mühasibatlığında həmin siyahıdan qalıqların uçotunun cədvəlləri tərtib etmək üçün istifadə edilir. Fikrimcə, uçotun bu qaydaya əsasən təşkil olunması materialların növlərə əsasən uçotunun mühasibat uçotu vasitəsilə əlaqəsinin yaranmasına səbəb olur.

Maşınqayırma sənayesində materialların məxarici və mədaxili barəsindəki məlumatlar ilkin olaraq anbar uçotunda əks olunur. Məlumdur ki, məxaric və mədaxil sənədləri anbardar reyestrlərlə ertəsi gündən gec olmamaq şərtilə mühasibata verir. Bununla birgə eyni vaxt ərzində sexlər limit kartlarının 2-ci nüsxəsini mühasibata göstərir. Onlar müəssisənin mühasibatlığında anbarlardan alınan sənədlərlə tutuşdurulur. Materialların növlərə əsasən uçotunun səmərəli şəkildə təşkil edilməsi ehtiyatların operativ qaydaya əsasən müəyyən olunması və maşınqayırma sənayesi müəssisələrində ümumi uçot sisteminin düzgün formada qurulması üçün əsaslı formada əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, ilkin sənədlər işlənilmək məqsədilə anbardan mühasibata daxil edilərkən müvafiq qaydaya əsasən yoxlanılır, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yardımı vasitəsilə daxil olma mənbələri, nomenklatur nömrələri və xərclənmə istiqamətlərinə əsasən qruplaşdırılır. Praktikda materialların analitik formada aparılan uçotu onların saxlanma yerləri, maddi-məsul şəxslərə əsasən aparılır. Materialların analitik uçotunun müxtəlif növ variantlarının mövcud olmasına baxmayaraq, o variantlar tərkibində ən yaxşısı operativ mühasibat metodu hesab edilir. Bu metoddan istifadə etdiyimiz zaman mühasibat bir il müddətinə aylar üzrə materialların qalıq olan uçotu cədvəlini açır, qalıq siyahısına uyğun şəkildə hər ayın ilk gününə materialların natural olan qalıqlarını əks etdirir. Sonra mühasibat o qalıqları uçot qiymətinə vurur, hər bir nomenklatur nömrəsinə əsasən materialların ümumi məbləğini hesablayır. Praktikada, həmin cədvəl anbarda olan miqdar uçotu və mühasibatın məbləğ uçotunun əlaqələndirilməsi vasitəsilə tətbiq edilir. Belə bir vəziyyətdə materialların cədvələ əsasən uçot qiyməti və qalığının 201 «Material ehtiyatları» hesabının qalığına bərabər şəkildə olması əhəmiyyətli nəzarətedici

moment hesab edilir. Buna əsasən, təcrübədə belə eyniliyin olması üçün uçotun «jurnal-order» şəklində «Material qiymətlilərinin hərəkəti cədvəli» müəyyənləşdirilir. Məlumdur ki, məbləğlərin düzgün formada uyğun gəlməməsi yazı zamanı səhvə yol verildiyini bildirir və onlar hesabat tərtib edilənə qədər ləğv edilir. Materialların uçotunun geniş yayılan bu variantı birdəfəlik qeyd etmək prinsipinin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini, materialların hərəkətinin növlərinə əsasən uçotunun onların saxlanıldığı yerdə mərkəzləşdirilməsini, anbar uçotu və operativ mühasibat nəzarəti arasında olan qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasını ehtiva edir. Bu zaman materiallardan düzgün formada istifadə olunması, onların qorunması üzərində sistemli şəkildə mühasibat nəzarətinin təşkil edilməsi və həmin nəzarətin cari, operativ və gündəlik nəzarətə çevrilməsi başlıca metodoloji məsələ hesab edilir. Materialların uçotunun başqa variantlarının mövcudluğuna baxmayaraq, o variantların əməltutumlu formada olması onların tətbiqini xeyli dərəcədə çətinləşdirir. [4:37]

Maşınqayırma müəssisələrində materiallardan və xammaldan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, xammal və materiallara qənaət olunmasına, həmçinin, istehsal olunmuş məhsulun maya dəyərinin azalmasına imkan verir.

Qeyd etməliyik ki, istehsalda materiallardan istifadə etmənin uçotunun digər üsullarından da daha geniş istifadə edilir:

-İnventar üsulu materialların biçilməsinin alınmadığı, yaxud məqsəduyğun hesab olunmadığı hallarda, onların növlərinə əsasən normadan kənarlaşmaları müəyyən etmək üçün tətbiq edilir. Sözügedən metoddan istifadə etdiyimiz zaman hər ayın əvvəlinə, axırına istehsalda istifadə edilməmiş material qalıqlarının sistemlik inventarizasiyası olur. Ayın əvvəlindəki qalıqların üzərinə ay daxilində ilkin sənədlərə görə sexə daxil olunan materiallar əlavə olmur və yekunda alınan rəqəmdən ayın sonuna məxsus olan qalıqlar çıxılır, nəticədə materialların növlərinə əsasən ayrı-ayrılıqda olan faktiki məsrəflərin qiymətini müəyyən etmək mümkün olur. Sonra bu məsrəflərlə cari normalara əsasən məsrəflər müqayisə edilir və onlar arasında olan fərq, normadan kənarlaşmaları ehtiva edir. Araşdırmalar göstərir ki,

maşınqayırma sənayesi müəssisələrində normalara əsasən məsrəflər istehsal edilmiş məhsulun miqdarını həmin məhsulun hazır edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş hər material növünün mövcud olan məsrəf normasına vurmaq yoluyla hesablanır. Praktikada çox vaxt inventar üsulunun tətbiq edilməsi zamanı nöqsanlara rast gəlinir. Məlum məsələdir ki, məhsul buraxılışına görə faktiki məsrəflər və plan bir-birilə ay müddətində vaxtaşırı müqayisə edilmək əvəzinə, hesabat ayı bitdikdən sonra həyata keçirilir. Bu cür şəraitdə kənarlaşmaların aşkar olunmasında operativlik itir, onların səbəbləri açıqlanmamış vəziyyətdə qalır, bu da materiallardan istifadə edilməsində baş verən nöqsanların götürülməsinə mənfi təsir göstərir.

-Nəzəriyyə və təcrübədən məlumdur ki, materiallardan istifadə etməyin digər bir üsulu partiyalı üsul hesab edilir. Praktikada bir qayda olaraq materiallar partiyalarla istehsalata buraxılır. Bu cür şəraitdə istehsalata buraxılan material qiymətlilərinə enən nəqliyyat-tədarük məsrəflərinin məbləğinin dəqiq şəkildə müəyyən olunması mühüm metodoloji məsələ hesab olunur. İstehsalda materiallardan istifadə etmənin uçotunun sayılan üsullarının «keyfiyyətə mənfi təsir göstərmədən az material istifadə etməklə daha çox məhsulun istehsalı və satışı» prinsipinə tabe olunması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu məqsədə çatmaq üçün məsələnin həllinə sistemli və ümumi şəkildə yanaşmaq daha çox effekt verir. Təcrübədən görünür ki, material qiymətliləri sintetik olan uçotda faktiki maya dəyəri ilə əks olunur. Materialların faktiki maya dəyəri dediyimiz zaman, onların nəqliyyat-tədarük xərcləri və alış qiymətlərinin cəmi başa anlaşılr. Təşkilat və müəssisələrdə nəqliyyat-tədarük məsrəflərinə aşağıdakılar aid edilir:

- 1) dəmir yolunda yüklərin daşınmasının tarif haqqı;
- 2) həmin materialların anbara daşınması, xüsusi tədarük təşkilatlarının saxlanılması məsrəfləri;
- 3) materialların yolda xarab olması səbəbilə baş vermiş itkilər;
- 4) təchizat orqanlarının saxlanması xərcləri;

Praktikada material qiymətləri daxil edilmə yerindən asılı olmadan istehsal ehtiyatları hesabatlarının debetində əks etdirilir. [26;17]

İstehsal prosesində sərf edilən material və xammalların dəyərindən çıxılan tullantılar yüksək qiymətlə qiymətləndirilərsə, o zaman əsas məhsulun maya dəyəri o qədər az olar. Maşınqayırma müəssisələrində istehsal sexlərindən bu cür materiallar daxil olduqda, o əməliyyat 201 «Material ehtiyatları» və 202 «İstehsalat xərcləri» hesabının krediti olaraq mühasibat yazılışı ilə öz əksini uçotda tapır. Məlumdur ki, istehsal prosesində materiallardan istifadə edilməsi zamanı bir qayda olaraq kənarlaşmalar baş verir. Praktikada, yuxarıda qeyd edilən üsullar vasitəsilə material növlərinə əsasən kənarlaşmalar qruplaşdırılır, müvafiq qaydaya əsasən təhlil olunur. Fikrimcə, həmin metodların hamısı istehsalın texnologiyası, işlənən materialların xüsusiyyətlərindən asılı şəkildə müəssisədə sərbəst üsul olaraq tətbiq olunur. Lakin, mövcud olan üsullar vasitəsilə materiallardan istifadə etmək üzrə yaranan kənarlaşmaları dəqiq şəkildə qruplaşdırmaq üçün müəssisədə uçot, plan və nəzarət işlərinin yuxarı səviyyədə qurulması vacib şərtidir.

Nəzəriyyədən məlumdur ki, materiallar istehsal prosesi zamanı istifadə edilərkən normadan kənarlaşmalar iki formada hesablanır:

- mütləq ifadədə kənarlaşma;

- nisbi ifadədə kənarlaşma.

Məlumdur ki, hər müəssisə istehsalın texnologiyasına, materialların xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə kənarlaşmaların müəyyən olunması sistemini sərbəst şəkildə seçir. Müəssisənin fəaliyyət prosesindən asılı olmayan, keyfiyyət amili hesab edilən qiymət nəticədə təsirini kəmiyyət amili və yaxud, norma amili vasitəsilə göstərir. Buna görə, müasir şəraitdə maşınqayırma müəssisələrində materiallardan istifadə əmsalları ilə normaların mütləq qiliyinin müəyyən olunması aktual problem kimi özünü göstərir.

Mütləq ifadə üslubunda normadan kənarlaşmanı hesablamaqdan ötrə,faktiki sərf olunan material məsrəfini norma ilə müqayisə etmək lazımdır.Əgər

müqayisənin göstəricisi olan hesablanan kənarlaşma müsbətdirsə , o zaman artıq xərci,yox əgər mənfi olarsa qənatın göstəricisidir.Aparılan müşahidə və araşdırmaların nəticəsidir ki,material resusrlarından istifadədə nisbi kənarlaşmanın hesablanması bir qədər mürəkkəb formadadır və məhz buna görə öz metodikasına yeni aspektdə baxılmasını tələb edir.Çox zaman,material ehtiyatlarından istifadə zamanı nisbi qənaəti hesablamaqdan ötəri hesabat dövründə sərf olunan materialların indiki miqdarından bu pozisiya üzrə məhsulun həcminə əsasən təhsis olunan plan göstəricisi çıxılır və yaranan mənfi fərq qənaət göstəricisi,müsbət fərq isə artıq xərcin göstəricisidir.Buna əsasən,faktiki və normativ məsrəflərin bir biri ilə müqayisə olunması zamanı alınan nəticələrə əsasən normadan kənarlaşmalar aşkara çıxarılır, sənədlərlə rəsmiləşdirilir,uçota alınır,başvermə arqumentləri və təqsirkarları üzrə müvafiq qruplara ayrılır.Material məsrəflərində normadan kənarlaşmalar müəyyən amillərdən,həmçinin,materialın bir növünün başqası ilə əvəz edilməsindən,daxil olan materialların qəbul olunmuş standartların tələblərinə uyğun gəlməməsi və yaxud materiallardan düzgün istifadə olunmamasından asılı ola bilər. Buna əsasən yuxarıda qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1.qeyri-monetar olan cari aktivlərin uçotu mrtodikası demək olarki bazar iqtisadiyyatı şəraitində dəyişilməmiş,baş verən bəzi dəyişikliklər bu praktikada özünü doğrultmamış və geniş yer tapmamışdır;

2.Keçmişdən qalan uçotun sistem və qaydaları başa çatmamış istehsalın,mal-material ehtiyatlarının gələcək dövrlərin xərclərinin,əldə olan hazır məhsulun uçotunun aparılmasının metodoloji qaydalarını həmçinin əsas bazasını müəyyən edir;

3. Qeyri-monetar cari aktivlərin əsası olan qiymətləndirmədə normativ sənədlərdə alternativ metodlar seçilsə də, onların tətbiq edilməsi mexanizmi hazırlanmamışdır;

4.Material ehtiyatlarının yəni,bura daxildir xammal və materialların,həmçinin,azqiymətli və tezköhnələn əşyaların və digər ehtiyatların

sintetik uçotunun işlənməsi sahəsində hesablar planında nəzərə alınan alternativ variantlar məntiqi sonluğa çatmamışdır;

5. ehtiyatların analitik uçotunun işlənməsi və onun sintetik uçotla uyğunlaşdırılmasının və əlaqələndirilməsinin hazırkı sistemi mürəkkəbdir və bu səmərəli deyildir;

6. ehtiyatların yaranması və istifadəsi nəticəsində əmələ gələn xərclərin və gəlirlərin uçotunun hesablanması vahid mühasibat uçotu sistemində işlənilirdi üçün onlar barəsində geniş informasiya toplamaq və bundan onların idarə olunması üçün lazımı qaydada səmərəli şəkildə istifadə etmək qeyri-mümkündür;

7. qeyri-monetar aktivlərin maya dəyərinin müəyyən edilməsi və maliyyə nəticələrinin aşkar olunması, bununla yanaşı, göstərilən aktivlərin dəyərinin maliyyə hesabatında düzgün formada əks etdirilməsinin vacib şərti olan idarəetmə və maliyyə uçotunun vahid formalı mühasibat uçotu çərçivəsində ayrılması baş verməmişdir. Bu da deməyə əsas verir ki, qeyri-monetar cari aktivlərin uçotunun mövcud olan sistemi metodoloji və praktiki baxımdan bu sahədə olan beynəlxalq standartlara tam uyğun gəlmir. [27]

2.2. Monetar cari aktivlərin uçotunun metodikası

Sahibkarlığın müasir vəziyyəti yeni növ idarəetmə metodlarını tətbiqi ilə təşkilat və müəssisələrdə uçot işini daha çox təkmilləşdirmək hesab edilir. Çox təəsüflər ki, hələ də ölkəmizdə uçot işinin tədqiqatı sahəsinə çox da fikir verilmir. Monetar cari aktivlərin uçotu, onun tətbiq edilməsi kimi problemlər tam şəkildə öyrənilməmiş olaraq qalır. Fikrimcə, monetar cari aktivlərin uçotu bizneslə məşğul olan insanlara kömək edə bilər və onun səmərəliliyini daha da artırır. Monetar cari aktivlər qeyri-aktivlərdən fərqi: onlar cari borcun ödənilməsi üçün daha tez bir zamanda istifadə edilir. Başqa cür desək, onlar mütləq likvidliyə malikdir. Yüksək likvidliyə malik monetar aktivlərə qısamüddətli verilmiş borclar, qiymətli kağızlar və debitor borcları aiddir.

Qərb ölkələrində ödəniş müddəti 3 aya kimi olan qiymətli kağızlar pulun ekvivalenti hesab olunan vəsaitlər sırasında uçota alınır. Respublikamızda isə monetar cari aktivlərin ümumilikdə və başqa-başqa növlərinin, həmçinin qiymətli kağızlar növünün dəqiq şəkildə təsnifatı yoxdur.

Araşdırmalar göstərir ki, pulun və onların ekvivalentlərinin uçotu ümumilikdə beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən uçot qaydalarına uyğundur. Ancaq müəyyən məqamlar üzərində dayanmaq əhəmiyyətlidir. Qərb ölkələrində kassa hesabında firmanın özündəki pul vəsaitləri və həmçinin, bankda olan hesablarda olan pul əks olunur. Firmaya məxsus olan və yaxud firmanın sərəncamındakı pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi, kimin nəzarət etməsi pərdə arxasında olur. Əslində bu cür firmanın əmlak vəziyyətinə hüquqi olaraq yanaşma prinsipini deyil də, iqtisadi yanaşma prinsipini ön səviyyə gətirir. Ölkəmizdə kassada olan pul vəsaitlərinə cavabdehliyi kassir daşıyır. Bankda olan pul vəsaitlərinə nəzarət prosesini həyata keçirmək funksiyasını isə bank daşıyır. Dəmək, pul vəsaitlərinin uçotu hüquqi prinsiplər əsasında qurulur. Qanunvericiliyə əsasən bankda olan hesablardakı pul vəsaitlərindən istifadə etməyə heç bir məhdudiyyət qoyulmur, təcrübədə isə müəyyən hallarda bu tələblərə əməl olunmur. Sırf pulun bankda saxlanması, buna uyğun şəkildə uçotunun təşkil edilmə qaydası ilə müəssisənin kassasında saxlanması, buna uyğun şəkildə uçotunun təşkil edilməsi qaydası arasında fərqin olması təcrübənin tələblərinə cavab verir.

Kommersiya təşkilatlarına görə mühasibat uçotunun hesablarında kapital qoyuluşlarına görə nəzərdə tutulan pulun uçotu üzrə ayrıca hesab olmadığına görə investisiya qoyuluşlarına istiqamətlənən pul vəsaitlərinin istifadə edilməsi barədə vahid bir mənbədən informasiya almaq, həmin vəsaitlərin təyinatı əsasında istifadə edilməsi üzərində müəssisədaxili nəzarət prosesini həyata keçirmək qeyri-mümkündür. [19;156] İnvestisiya qoyuluşlarının ən mühüm mənbəyi hesab edilən amortizasiya ayırmaları üzrə pulun uçotu sahəsində mövcud olan vəziyyət dediklərimizə sübutdur. Hazırda əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin bərpa olunması mənbəyi olan amortizasiyanın müstəqil, sistemli şəkildə uçotu

aparılmadığına görə, həmin amortizasiya ayırmaları əsasında pul vəsaitləri məhsul satışından əmələ gələn pul gəlirlərinin daxilində müəssisənin bankda olan hesablaşma hesabına daxil edilir, oradan da müxtəlif məqsədlər üçün sərf olunur. Fikrimcə, bazar şəraitində amortizasiya ayırmalarının və yaxud amortizasiya ayırmalarına əsasən pul vəsaitlərinin sistemli şəkildə uçotunun aparılması əhəmiyyətli məsələdir, müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Hal-hazırda hesabat və uçotda yalnız köhnəlmə məbləğləri sistemli şəkildə qaydada əks olunur. Köhnəlməni amortizasiya ilə eyniləşdirmək yanlışdır. Köhnəlmə əsas vəsait, qeyri-maddi aktivin müəyyən bir dövrə mənəvi və fiziki aşınma səviyyəsini ehtiva edirsə, amortizasiya o obyektlərin təkrar formada olan istehsal mənbəyinin qiymətini ifadə edir. Hesablanmış və yaxud toplanılmış amortizasiya məbləğlərinin başqa hesabda əks olunması üçün mövcud hesablar planında nəzərdə tutulmamışdır, təbiidir ki, o mənbələrin nə zaman, hansı istiqamətlərdə sərf edilməsi barədə müvafiq olaraq informasiya formalaşdırmaq mümkün deyil. Deyilənlərdən nəticə çıxarmaq olar ki, pulun uçotunun mövcud olan metodikası müəssisənin investisiya fəaliyyətiylə bağlı pul axını haqqında lazımi olan informasiya formalaşdırma bilmir, buna səbəbdən də investisiya fəaliyyətinə əsasən nəzərdə tutulan pulun idarə edilməsi və onun üzərində nəzarətin təşkil edilməsi səmərəsizdir.

İnvestisiya fəaliyyətinə əsasən pul vəsaitlərinin mövcudluğu, həmçinin, hərəkəti haqqında sistemli şəkildə olan uçotun qeyri-mövcudluğu maliyyə hesabatının vacib formalarından biri hesab edilən pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatın tərtib olunmasını zəruri edir. Bu cür hesabatın tərtib olunması Qərb ölkələrində məcburi hesab edilir və bu növ hesabat investorlara istənilən bir firmanın pul gəlirləri proqnozlaşdırmağa imkan yaradır.

Aktivlərin başqa növlərindən fərqli şəkildə pul vəsaitləri hesabat və uçotda öz nominal məbləğləri vasitəsilə əks olunur və onlar üçün başqa qiymətləndirmə növləri diqqətdə tutulmur. Qeyri-monetar cari aktivlərin və qiymətli kağızların ilk dəyərinin dəyişməsi, onun maliyyə nəticələrinə təsir göstərməsi hesabat və uçotda

öz əksini tapır. Ekzogen valyuta formasında olan pul vəsaitlərinin dəyərdən düşməsi uçot və hesabda əks olunur.

Müəssisələrdə pul axınlarının müəyyən bir hissəsi 224 nömrəli «Banklarda olan sair hesablar» da əks olunur. Həmin hesab hansısa konkret məsələlərin həlli məqsədilə açılır. Bu hesabda müəssisənin akkreditivlərdə, çek kitabçalarındakı pul vəsaitlərinin mövcudluğu, hərəkəti barədə informasiya formalaşır. Bundan əlavə, 224 nömrəli hesabda məqsədli formada maliyyələşmə, məqsədli şəkildə daxilolmalara əsasən vəsaitlərin məbləğinin mövcud olması və hərəkətinin uçotunun aparılması vurğulanır. Lakin, belə vəsaitlərin uçotunun aparılması mövcud hesablar planına dair şərtlərdə öz əksini tapa bilməmişdir. Nəticədə məqsədli maliyyələşmə, daxilolmalara əsasən pul vəsaitlərinin axını haqqında lazımi informasiya formalaşdırmaq qeyri-mümkündür. Göstərilən hesabın tətbiqinə aid təlimatdan da görünür ki, həmin hesabda müəssisələr əsas, həmçinin, investisiya fəaliyyətinə əsasən pul axınlarının hərəkəti haqqında informasiya formalaşdırır. Lakin, bu fəaliyyət növlərinə əsasən pul axınlarının hərəkəti haqqında formalaşdırılan informasiya təsnifləşdirilməmiş olaraq qalır, onun uçotu metodologiyası dəqiq, tam formada deyildir. Hazırda tətbiq edilən pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində hesabat forması isə başqa-başqa fəaliyyət növlərinə əsasən pul axınının tam dəqiq şəkildə təsnifləşdirilməsini tələb edir. 224 nömrəli hesabda uçota alınmış pul vəsaitləri sadəcə pul vəsaitlərinin ekvivalentləri deyildir.

Planda 225 «Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri» adında hesabda pul vəsaitlərinin ekvivalentləri olaraq əks etdirilən pul markaları, aktivlər, dövlət gömrük markaları, dəyəri ödənilmiş aviabiletlər, ləğv edilmiş, geri satın alınmış qiymətli kağızlar sadəcə pul vəsaitlərindən fərqli olaraq həmin nominal dəyərlə, həmçinin satınalma dəyəri vasitəsilə uçota alınır. Onların alınması vaxtı yaranan fərq «Mənfəət və zərərlər» hesabına ləğv edilir.

222 nömrəli «Yolda olan köçürmələr» hesabının planında pul sənədlərini uçota almış hesabdən əvvəl olaraq yerləşdirilməsi metodoloji baxımdan düzgün

hesab edilir. Ona görə ki, yoldakı köçürmələr sadəcə pul vəsaitləri, yəni ki, mütləq likvidli aktivlər hesab edilir.

Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları ümumilikdə pul vəsiatlərinə bərabər tutulur və yaxud, onların ekvivalenti hesab olunur. Bu adla uçota alınan aktivlər demək olar ki, qısamüddətli investisiya xarakteri alır. Məlumdur ki, investisiyaya istiqamətlənən pul vəsaitlərinin istifadə edilməsinə məhdudiyyət qoyulur. Başqa cür desək, belə pul vəsaitləri kassada, bankdakı hesablaşma hesablarındakı pul vəsaitləri olaraq istifadə edilə bilmir. İstifadəsinə hər hansı bir məhdudiyyət qoyulan pul vəsaitlərinə isə investisiya deyilir. Lakin, mövcud sənədlərdə bu barədə demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. [25;87] Ədəbiyyatlarda belə əməliyyatlar haqqında olan pul vəsaitləri maliyyə fəaliyyətinə aid olunur. Bununla belə, maliyyə qoyuluşlarını sadəcə pul vəsaitləri ilə eyniləşdirmək praktiki və nəzəri cəhətdən düzgün deyil. Mövcud təlimata əsasən «Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları» adı ilə müəssisənin dövlətin faizli istiqrazlarına, başqa müəssisələrin qiymətli kağızlarına istiqamətləndiyi investisiyalar, həmçinin, müəssisənin başqa müəssisələrə verdiyi borclar birləşdirilir. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları adı ilə borc qiymətli kağızları deyil də, emissiya qiymətli kağızların növləri uçota alınır. Bu, qiymətli kağızlardan fərqli şəkildə, qısamüddətli emissiya qiymətli kağızları qazanc gətirir, onların nominal olan dəyəri dəyişmir, nəticədə də müəssisənin maliyyə nəticələri dəyişir. Bu səbəbdən, qısamüddətli emissiya qiymətli kağızlarının mövcud olmağı və hərəkətini uçota almış hesabdan əlavə, onların satışı zamanı nominal qiymətinin dəyişməsi vaxtı əmələ gələn maliyyə nəticələrinin uçotunun aparılmasına görə 801 nömrəli «Ümumi mənfəət» hesabından istifadə edilməsinə ehtiyac duyulur. Qeyri-emissiya qiymətli kağızlar hesabat və uçotda yalnız nominal məbləğləri vasitəsilə əks olunduğu halda, emissiya qiymətli kağızları hesabat və uçotda nominal dəyərlə birgə aşağıda göstərilən qiymətlərlə də əks oluna bilər:

-emissya dəyərləri ilə;

-bazar qiymətləri ilə;

- ləğv etmə dəyərləri ilə;
- geri satılma qiymətləri ilə;
- balans dəyəri ilə əks oluna bilər.

Hesabat və uçotda həmin dəyərlər qiymətli kağızların vaxt və məkan daxilində mövcud olması, hərəkəti formasından asılı şəkildə tətbiq olunur. Ancaq, «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunda emissiya qiymətli kağızların uçotunun ilkin şərti normal dəyəri hesab olunur. Həmin kağızların satın alınan zaman olan dəyəri onların nominal olan dəyərindən kənarlaşarsa, bu zaman həmin kənarlaşma həmin kağızların nominal dəyərinə əlavə olunur. Fikrimcə, qısamüddətli qiymətli kağızların hesabat və uçotda hansı qiymətlərlə əks olunması, onların mövcudluğu, hərəkəti vaxtı nominal olan dəyər və satın alınma dəyəri arasında olan fərqin uçotu metodikası metodoloji və nəzəri baxımdan təkmil hesab edilmir. Nəticə etibarilə müəssisənin investisiya fəaliyyətinə əsasən tam formada informasiya əldə etmək qeyri-mümkündür.

Qısamüddətli emissiya qiymətli kağızların uçotunda yuxarıda qeyd edilən çatışmazlıqlardan əlavə, fikrimcə, elə də mübahisəli bir məsələ yoxdur. Bunu qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının başqa növləri olan depozitlərə, həmçinin, verilmiş borclara aid etmək mümkündür. Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, depozitlərin, həmçinin, verilmiş olan borcların uçotunun mövcud olan metodikası müasir tələblərə, beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun şəkildə cavab verir. Depozitlərin, həmçinin, digər müəssisələrə verilmiş olan borcların uçotunun sadəcə bir cəhəti işlənilməmiş olaraq görünür ki, bu da depozit və borclardan yaranan faizlərin uçotudur. Mövcud hesabat və uçot sistemində borclar və depozit üzrə faiz məbləğlərinin əmələ gəlməsi və faizlərə əsasən pul vəsaitlərinin hərəkəti barəsində etibarlı informasiya formalaşmır. Belə məlumatları müvafiq olan mühasibat uçotu registrlərinə müraciət etməzdən əvvəl birbaşa olaraq həmin sintetik hesablardan əldə olunması qeyri-mümkündür. Buna oxşar vəziyyət qiymətli kağızlar üçün də mövcuddur.

Monetar cari aktivlərin debitor borclarının uçotu metodikası geniş araşdırmalar istəyir. Debitor borclarının daxili müxtəlif olduğuna görə, onların uçotu üçün mövcud olan hesablar planında ümumi hesablar sistemi nəzərdə tutulur. Tədqiqatlar göstərir ki, bu hesabların vasitəsilə debitor borcları barəsində formalaşan informasiyanın keyfiyyəti və miqdarı müasir tələblərə cavab vermir. Bu sahədə tətbiq edilən beynəlxalq uçot standartlarına əsasən uyğun gəlmir. Sözügedən hesablardan hansının məhsul satışı, hansının qeyri-satış fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu ayırd etmək çox çətindir. Bir sıra müəssisələr göstərilən xidmətlər, görülən işlər barədə debitor borclarını 171; 211 nömrəli hesablarda əks olunur. Halbuki görülən işlər, xidmətlər müəssisənin satış ilə əlaqədardır. Bu da o deməkdir ki, məhsul satışı ilə əlaqədar debitor borclarını uçota almış hesablar ilə qeyri-satış əməliyyatlarından əmələ gələn debitor borclarını uçota almış hesabların dəqiq şəkildə bölgüsü yoxdur. Nəticədə, bu da satışdan daxil olan pul vəsaitləriylə birlikdə başqa fəaliyyət növlərindən daxil olunmuş pul vəsaitlərini dəqiq şəkildə təsnifləşdirməyə imkan yaratmır. 171 və 211 nömrəli hesablarda debitor borclarının saysız növləri əks olunur və həmin hesablar həddindən artıq şəkildə informasiya ilə yüklənir.

Mövcud hesablar planına əsasən mal-material əməliyyatları barədə yaranan debitor borcları əksər hallarda 171 və 211 nömrəli hesablarda uçota alınır. 171; 211 nömrəli aktiv hesabda daxil edilmiş mal-material qiymətləri, yerinə yetirilən işlər, göstərilmiş xidmətlər üçün malsatan və həmçinin, podratçılara köçürülən pul vəsaitləri barədə müəssisənin debitor borcları uçota alına bilər. Bu cür avanslar təhtə hesab şəxslərə verilir. Beləliklə də, mal-material ehtiyatlarının əldə olunmasına görə verilən avanslar eyni cür məzmun daşdığına, eyni təyinatla malik olduqlarına baxmayaraq müxtəlif hesablarda uçota alına bilərlər. Müqavilənin şərtlərindən asılı şəkildə avans verən müəssisə vermiş olduğu avansa görə malsatandan müəyyən qədər faiz ala bilər. Bu cür faizlərin, güzəştlərin uçotu haqqında isə mövcud olan sənədlərdə demək olar ki, heç bir açıqlama verilmir. Burada hesablaşmaların 3 formasına əsasən debitor borcları uçota alınır:

- inkasso qaydasında hesablaşmalar;
- planlı ödəmələr üzrə hesablaşmalar;
- alınmış veksellərə əsasən hesablaşmalar;

Sintetik uçotun təşkil edilməsi və aparılması baxımından planlı şəkildə ödəmələr formasında olan hesablaşmaların uçotu arasında demək olar ki, heç bir fərq yoxdur. [28]

Sifarişçilər və alıcılarla hesablaşmalar veksellərlə aparıldığı zaman, yaranan debitor borcunun mənfəət gətirməsi faktı qəbul olunur və bu borc əsasında faizin uçotda əks olunması qısa formada olsa da açıqlanır. Sifarişçilər və alıcılarla planlı hesablaşmalar formasında aparıldığı zaman, yaranan debitor borclarının mənfəət gətirməsi, onun uçotunun aparılma qaydası haqqında normativ sənəddə heç açıqlama verilmir. Başqa sözlə desək, planlı tədiyyələrin formasında aparılmış olan hesablaşmalar zamanı əmələ gələn debitor borclarına mənfəət gətirə biləcək borc olaraq deyil, digər müəssisələr tərəfindən ödənilən tədiyyələr məbləği olaraq baxılır. Məsələnin hüquqi tərəfdən açıqlanmaması onun uçotu qaydasını pərdə arxasında qoyur. Bütün bunlar göndərilmiş material ehtiyatlarının dəyərini zamanında ödəməyən sifarişçi və alıcılara edilən güzəştlərin uçotuna aiddir. Bu güzəştlərin məbləği alıcı və satıcının razılığı ilə müəyyən olunsa da, onun uçotunun aparılma qaydası sənədlərdə açıqlanmalıdır. Ona görə ki, alıcılara edilən güzəştlər debitor borclarının düzgün formada qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Debitor borclarının düzgün formada qiymətləndirilməsi isə mənfəət və məsrəflərin səviyyəsində özünü göstərir.

2.3. Qısamüddətli aktivlər haqqında məlumatların maliyyə hesabatında açıqlanması qaydası

Azərbaycanda uçot və maliyyə hesabatının şəffaflığı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən olunmuş standartların məzmunu, formatı əsasında təmin edilir.

Bir çox ölkələrdə isə həmin prinsip qanunvericilik qaydasında təsbit edilir, lakin, digər ölkələrdə deklarativ xüsusiyyət daşıyır. Hesabat və uçotda qısamüddətli aktivlər haqqında verilən informasiya o vaxt yerində hesab olunur ki, bu informasiya istifadəçilərin qərarlarına təsir göstərir, keçmiş, indiki, gələcək hadisələri qiymətləndirməkdə və yaxud keçmiş qiymətləndirmələrin nəticələrini təsdiq etməkdə onlara əlverişli mühit yaradır. Sırr deyil ki, informasiyanın yerli-yerində olmasına əhəmiyyətlik ciddi şəkildə təsir göstərir. İnformasiya o zaman əhəmiyyətli hesab edilir ki, onun təhrif olunması malsatanların və yaxud digər kreditorların iqtisadi baxımdan qərarlar qəbul olunmasına mənfi təsir etmiş olur. Bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, informasiyanın faydalılığı onun etibarlılığından asılıdır.

Qısamüddətli aktivlər barəsində informasiya o zaman əsaslı hesab edilə bilər ki, əhəmiyyətli təhriflərə yol verilmir. İnformasiyanın əsaslı olması həmçinin, onun neytral və müqayisə olunması ilə xarakterizə olunur. İnformasiya yerində ola bilər, lakin, eyni zamanda o qədər də dürüst olmaya bilər ki, onun tanınması vacib səhvlərə gətirib çıxarır. Misal olaraq, mühasibat balansı kapital və aktivlər kimi elementlərlə birgə, öhdəliklərin dəyişməsinə səbəb olan faktlar və hadisələri dürüst şəkildə əks etdirməlidir. Əks formada, müəssisənin ödəmə qabiliyyətini, maliyyə vəziyyətini və likvidliyini xarakterizə etmiş göstəricilər təhrif olunmuş olur. Qısamüddətli aktivlərlə əlaqədar fakt və hadisələrin uçotunu apardığımız zaman, ilk olaraq onların iqtisadi məzmununu, mahiyyətini daha da ön plana çəkməyə ehtiyac yaranır. Başqa sözlə desək, qısamüddətli aktivlərlə əlaqədar hadisələrin məzmunu onların hüquqi formasında prioritetə malik olur.

Qısamüddətli maliyyə aktivlərinin uçotu Hesablar Planının 13-cü maddəsində əks etdirilir. Bu maddədə təşkilatın birja və qeyri-birja fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı verilmiş qısamüddətli borclar, digər qısamüddətli investisiyalar və s. qısamüddətli aktivlərin dəyərinin aşağı düşməsinə görə düzəlişlər haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatlar təqdim edilir. Bu maddə aşağıdakı hesablardan ibarətdir: 131 No-li “Satış üçün saxlanılan qısamüddətli investisiyalar”; 132 No-li

“Ödənişə qədər saxlanılmış olan qısamüddətli investisiyalar”; 133 No-li “Verilmiş qısamüddətli borclar”; 134 No-li “Digər qısamüddətli investisiyalar; 135 No-li “Digər qısamüddətli aktivlərin dəyərinin azalmasına görə olan düzəlişlər”. 131 No-li “Satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar” sintetik hesabında təşkilat tərəfindən satış məqsədilə saxlanılan qiymətli kağızlar (digər təşkilatlara məxsus səhmlər, kapital alətləri) barədə hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna uçota alınan ümumiləşdirilmiş məlumatlar üzrə qalıq məbləğləri göstərilir. Təşkilat tərəfindən satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar əldə edildikdə 131 No-li hesabın debeti və 301, 309 No-li hesabların krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar satıldıqda 611-6 No-li hesabın debeti və 703 No-li hesabların krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Eyni zamanda, bu məbləğlər 703 No-li hesabın debeti və 131 No-li hesabların kreditində əks etdirilir.

132 No-li “Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar” hesabında ödəmə tarixinədək təşkilatın dəqiq əldə edə biləcəyi, müəyyən edilən ödənişlərlə və təsbit edilmiş ödəmə tarixi olan qiymətli kağızlar (qısamüddətli maliyyə aktivləri) uçota alınır. Təşkilat tərəfindən ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar əldə edildikdə 132 No-li hesabın debeti, 111 No-li hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyaların dəyəri ödənildikdə həmin məbləğlər 103 No-li hesabın debeti və 132 No-li hesabın kreditində əks etdirilir.

133 No-li “Verilmiş qısamüddətli borclar” sintetik hesabında təşkilat tərəfindən verilmiş qısamüddətli borclar barədə hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna uçota alınan ümumiləşdirilmiş məlumatlar üzrə qalıq məbləğlərinin cəmi göstərilir. Təşkilat tərəfindən verilmiş qısamüddətli borclar 133 No-li hesabın debeti, 101, 104 No-li hesabların və 103, 105 No-li hesabların müvafiq subhesablarının kreditində əks etdirilir. [29]

134 No-li “Digər qısamüddətli investisiyalar” sintetik hesabında təşkilat tərəfindən verilmiş digər qısamüddətli investisiyalar barədə hesabat dövrünün

əvvəlinə və sonuna uçota alınan ümumiləşdirilmiş məlumatlar üzrə qalıq məbləğlərinin cəmi göstərilir. Təşkilat tərəfindən digər qısamüddətli investisiyalar verildikdə 134 No-li hesabın debeti, 101, 104 No-li hesabların və 103, 105 No-li hesabların müvafiq subhesablarının kreditində əks etdirilir. 135 No-li “Sair qısamüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər” sintetik hesabında təşkilatın sair qısamüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərdən düşməsi səbəbindən həmin aktivlərin dəyərinin azalmasına görə düzəlişlərin hərəkəti ilə bağlı əməliyyatlar əks etdirilir. Bu düzəlişlər müəyyən edildikdə 135 No-li hesabın debeti, 133, 134 No-li hesabların krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Həmin düzəlişlər hesabat dövrünün xərclərinə aid edilərək 701, 702, 703, 731, 732, 733, 741, 742, 743 No-li hesabların debetində və 135 No-li hesabın kreditində uçota alınır. Verilmiş qısamüddətli borcların, digər uzunmüddətli investisiyaların qaytarılması zamanı 101, 104 No-li hesabların və 103, 105 No-li hesabların müvafiq subhesablarının debeti, 133, 134 No-li hesabın krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir.

2.4. Qısamüddətli aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Azərbaycanda mühasibat uçotunun inkişafı və təkmilləşdirilməsinin vacibliyi bir sıra daxili və xarici faktlarla əlaqədardır. Ölkənin dünyada baş verən və inkişaf edən iqtisadi integrasiyaya qoşulması, müəssisələrin xarici şirkətlərlə olan əlaqələrinin inkişafı hesabat, uçot və təhlilin inkişaf etdirilməsi, həmçinin, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını əsaslandıran xarici amillərdir. Aktivlərin, həmçinin, qısamüddətli aktivlərin funksiyası və mahiyyətinin düzgün formada müəyyən olunması onların idarə edilməsi mexanizminin səmərəliliyini çoxaltmaq üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu, idarəetməyə görə informasiya formalaşdırın mühasibat uçotunun təşkil edilməsinə aiddir. Qısamüddətli aktivlərin hesabat və uçotunun təşkilində onların düzgün, praktiki cəhətdən dəqiq qiymətləndirilməsi heç də o aktivlərin elmi məzmununun açılmasından az şəkildə əhəmiyyət kəsb etmir. Ancaq, aktivlərin iqtisadi məzmununun təsnifatından təcrid edilmiş formada öyrənilməsi nəzəri və elmi baxımdan səmərəsiz hesab edilir.

Əksinə, qısamüddətli aktivlərin funksiyalarının və mahiyyətinin müəyyən olunması, düzgün formada təsnifatının aparılması onların hesabat və uçotunun metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirməyə, bir çox praktiki məsələlərin məqsədyönlü şəkildə həllinə imkan yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda qısamüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsi və təsnifatı məsələləri kifayət qədər geniş formada tədqiqat obyektidir. Bu da təbii haldır, çünki həmin aktivlərin qiymətləndirilməsi və təsnifatı onların hesabatının, uçotunun təşkil edilməsi və aparılmasının əsas şərtidir. Qısamüddətli aktivlərin hesabat və uçotda əks olunması onların müəyyən bir ardıcılıqla sistemləşdirilməsini və qruplaşdırılmasını tələb edir. Qısamüddətli aktivlərin təsnifatı aparıldıqda əsas diqqət tərkibinə, istehsal prosesində oynadıqları rola istiqamətlənir. Qısamüddətli aktivlərin qəbul olunmuş tərkibi əksər ədəbiyyatlarında təkrar edilir. Başqa sözlə desək, tərkibinə əsasən qısamüddətli aktivlər eyni formada göstərilir. Qısamüddətli aktivlərin tərkibinə, istehsaldakı roluna əsasən təsnifatı məsələlərində iqtisadçıların fikirlərində ciddi şəkildə fikir ayrılığı yoxdur. Qısamüddətli aktivlərin təsnifatının praktikasını və nəzəriyyəsi arasında da ciddi bir kənarlaşma müşahidə edilmir. Qısamüddətli aktivlərin tərkibi əlamətinə əsasən təsnifatı məsələləri üzərində geniş dayanmaq lazımdır. Məsələn burasındadır ki, respublikamızda, həmçinin, digər MDB ölkələrində olan təsnifat əlamətləri qısamüddətli olan aktivlərin beynəlxalq hesabat və uçot praktikasında qəbul olunmuş standartlar və prinsiplər səviyyəsində təhliləsinə imkan yaratmır.

Yaranan vahid iqtisadi mühitdə, beynəlxalq bazarlarda tərəfdaşlar arasında ünsiyyət və əlaqə vasitəsi olaraq məhz uçot, audit, təhlil və hesabatın vermiş olduğu informasiyadan istifadə olunur. [25;43] Bu informasiyanın hamının eyni formada anlama biləcəyi kimi formalaşdırılması dünya miqyasında hesabat və uçotun, həmçinin, qısamüddətli aktivlər üzrə təhli, hesabat və uçotun nəzəri-metodoloji əsaslarının razılaşdırılması tələb edir. Bu tərəfdən, «Mühasibat uçotu haqqında» Qanununun maddələrinin, onlarda əks olunmuş tələblərin gerçəkləşdirilməsi

«Kommersiya təşkilatları üçün Mühasibat Uçotu Standartları»nın hazırlanmasını zəruri etmişdir.

Bu qanuna əsasən qısamüddətli olan aktivlərlə birbaşa olaraq əlaqəli olan bir çox standartın hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur.

Ancaq, qısamüddətli aktivlərin təhlili və uçotunun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması vacibliyini sadəcə xarici faktorlarla əlaqələndirmək praktiki və nəzəri cəhətdən düzgün hesab edilmir. Bu sahədəki uçot, hesabat və təhlil sistemi nəzəri, praktiki və metodoloji baxımdan müəyyən çatışmazlıqlara malikdir. Bu da o sistemin formalaşdırmış olduğu informasiyanın tərkibində, həmçinin, keyfiyyətində öz əksini tapır. Həmin informasiyaya görə aktivlərin səmərəli idarə olunması, investisiya və maliyyə xarakterli qərarların qəbul edilməsi praktiki cəhətdən qeyri-mümkündür. Ümumilikdə, qısamüddətli aktivlərin təhlili, uçotu və hesabatının mövcud olan vəziyyəti iqtisadiyyatın müasir xüsusiyyətlərinə, dinamikasına tam olaraq uyğun gəlmir, bununla yanaşı onun inkişafına mane törədir. Beləliklə, ölkədə mövcud olan qısamüddətli aktivlərin uçotu, hesabatı və təhlilinin mövcud vəziyyətinin geniş formada tədqiq olunması, onun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara cavab verməsi obyektiv zərurətdir.

Qısamüddətli aktivlərin idarə olunması, onlardan istifadənin səmərəliyinin artırılması müvafiq informasiyanın varlığını zəruri edir. Bu cür informasiya bazar mexanizminin vacib elementləri olan mühasibat hesabatı və uçotu vasitəsi ilə formalaşır. Ancaq, mühasibat hesabatı və uçotu tərəfindən formalaşan informasiyanın kəmiyyət və keyfiyyətinə olan tələbat vaxt keçdikcə dəyişir. Bu, hesabat və uçot sisteminin özünün təkmilləşdirilməsini tələb edir. Hesabat və uçot sistemi əslində biznesin idarə edilməsinin metodlarına, bazar mexanizminə uyğunlaşdırılır. Həmin sistemin səmərəli şəkildə qurulması, fəaliyyəti öyrənilən obyektlərin iqtisadi mahiyyətinin düzgün şəkildə açıqlanmasından asılıdır. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, qısamüddətli aktivlərin iqtisadi funksiyasını və mahiyyətini düzgün formada başa düşmədən onlara adekvat hesabat və uçot sistemi yaratmaq qeyri-mümkündür.

Nəticə

Aparılmış ədqiqat əsasında aşağıda qeyd olunan nəticələr əldə olunmuş və təkliflər verilmişdir:

-Qısamüddətli aktivlərin idarə olunması, onlardan istifadə etmənin səmərəliyinin yüksəldilməsi müvafiq olan informasiyanın olmasını zəruri edir. Bu cür informasiya bazar mexanizminin vacib elementləri olan mühasibat uçotu və mühasibat hesabatı vasitəsi ilə formalaşır. Ancaq, mühasibat uçotu tərəfindən formalaşan informasiyanın kəmiyyətinə və keyfiyyətinə olan tələbat zaman irəlilədikcə dəyişir. Bu, obyektiv olaraq uçot və hesabat sisteminin daim inkişaf etdirilməsini tələb edir. Hesabat və uçot sistemi əslində bazar mexanizminə və biznesin idarə olunmasının forma və metodlarına uyğunlaşdırılır.

-Tədqiqatlar müəyyən edir ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda ümumilikdə aktivlərin, həmçinin qısamüddətli aktivlərin mahiyyəti daha çox hüquqi münasibətlər istiqamətindən açıqlanmışdır. Aktivlərə istismar vasitələri olaraq baxılmışdır. Halbuki, aktivlər, həmçinin, qısamüddətli aktivlər onların sahiblərinə qazanc, gətirmək qabiliyyəti olan əmlak olaraq qiymətləndirilir. Aktivlərin mahiyyətinə 2-ci yanaşma onların idarə edilməsi sahəsində səmərəli və çevik mexanizmin yaradılması hesab edilir. Bunu bazar iqtisadiyyatı yaxşı formada inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də sübut edir. Bütövlükdə ölkəmizdə aktivlərin, həmçinin, qısamüddətli aktivlərin mahiyyətinin əvvələ nisbətən açılmasında müəyyən qədər irəliləyişlər olsa belə, onlar MHBS-da verilən təriflərə, standartlara uyğun gəlmir.

-Qısamüddətli aktivlərin təsnif edilməsi onların hesabat və uçotunun təşkilinin metodoloji əsaslarındanır. Praktiki və nəzəri ədəbiyyatlarda aktivlərin elmi cəhətdən verilmiş təsnifatı demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Əvvəllər, həmçinin, indi də aktivlər mövcudluq formasına əsasən təsnifləşdirilir. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, qısamüddətli aktivlərin başqa-başqa növləri müxtəlif cür funksiya daşıyır. Hərçənd ki, mövcudluq formasından və yaxud növündən asılı olmadan bütün qısamüddətli aktivlər yeganə funksiya daşıyır. Bu kriteriya qısamüddətli aktivlərin qruplaşdırılmasının və təsnifatının əsasında dayanır.

-Aktivlərin, həmçinin, qısamüddətli aktivlərin idarə olunması mexanizminin vacib elementlərindən biri də onların qiymətləndirilməsidir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, hesabat və uçot nə qədər təkmilləşdirilmiş metodologiyaya sahib olsa da, elmi-praktiki baxımdan əsaslandırılmış qiymətləndirmə sistemi mövcud olmadan qısamüddətli aktivlər barədə real və etibarlı informasiya formalaşdırmaq qeyri-mümkündür. Qiymətləndirmə olmadan uçotun aparılması mümkün deyildir. Müəssisənin fəaliyyət prosesindən yaranan maliyyə nəticələrini sadəcə aktivləri, həmçinin, qısamüddətli aktivləri qiymətləndirməklə tapmaq mümkündür. Buna əsasən deyə bilərik ki, qısamüddətli aktivlərin hesabat və uçotda əks olunmasının əsas metodoloji əsası qiymətləndirmədir.

-Maliyyə uçotu daxilində qeyri-monetar cari aktivlərin uçotunun inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

a) onların əsaslandırılmış formada təsnifatının aparılması və qiymətləndirilməsi qaydası, sintetik uçotu metodikasının dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi;

b) Materialların uçotunun aparılması onların hesablar planında verilmiş olan qrupları üzrə aparıla bilər.

c) Gələcək zamanın xərcləri kimi uçotu aparılan xərclərin də tərkibi dəqiqləşdirilməlidir.

Həmin xərcləri 2 qrupa bölmək olar: təxirə salınmış xərclər, qarşıdakı dövrlərin xərcləri.

Birinci qrup xərclər sadəcə uzunmüddətli aktivlərin tərkibində uçota alınır bilər.

İkinci qrup xərclər cari aktivlərin tərkibində əks olunmalıdır. Hazır məhsula «ödənilmişdir» satış metodlarına aid olmayan hazır məhsullar daxil olunmalıdır. Maliyyə uçotu sistemində materialların, qarşıdakı dövrlərin xərclərinin, həmçinin, hazır məhsulların sintetik uçotu sadəcə faktiki maya dəyəri vasitəsilə aparılmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilənlər materialların uçotunun mövcud olan uçot sistemi çərçivəsində inkişaf etdirilməsinin məsələlərini əhatə edir, bunların tətbiq edilməsi həmin sistemi beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən mütərəqqi uçot sisteminə tam şəkildə yaxınlaşdırır. Apardığımız təqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda materialların uçotunu SAAP çərçivəsində tətbiqi dövrü uçot metoduna uyğunlaşdırmağın hər hansı bir alternativini yoxdur.

-Monetar cari aktivlərin əsas tərkib hissəsi sayılan pul vəsaitlərinin uçotu metodikası ümumilikdə müasir tələblərə, beynəlxalq təcrübəyə uyğun gəlir. Ancaq, pul vəsaitlərinin yalnız pul vəsaitlərinə və onların ekvivalentlərinə bölünməsi onların uçotunda olan bəzi çatışmazlıqların götürülməsi üçün müvafiq tövsiyə və təkliflərin hazırlanması vacibdir. Buna görə ilk növbədə pul vəsaitlərinin təsnifatı dəqiqləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Q., Daşdəmirov Ə., Səbzəliyev S., Sadıqov Ə. və Quliyev V. “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı 2003.
2. Abbasov Q., Səbzəliyev S., Daşdəmirov Ə., Quliyev V. və Sadıqov Ə. “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı 2003.
3. Mahmudov İ., Zeynalov T., Mahmudov R.İ. Maliyyə vəziyyətinin təhlili. Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
4. Muslimov S., Kazımov R. “Maliyyə təhlili”. Bakı, CBS, 2012.
5. Quliyev V., Fətullayev R., Kərimov A.M. Beynəlxalq uçot və hesabatə giriş (GAAP və İFRS əsasında). Bakı. İATM, 2011
6. Rzayev Q. “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı” Bakı 2004.
7. Rzayev Q. “Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit”, 2000-ci il.
8. Rzayev Q. “Mühasibat uçotu və audit” Bakı – 2006
9. Rzayev Q. “Mühasibat uçotu və audit” Bakı, 2008
10. Sadıqov Ə. “Mühasibat uçotu”. Bakı-2015.
11. Salahov Ə. “Mühasibat uçotu”, Bakı, 2016
12. Səbzəliyev S. “Mühasibat (maliyyə) hesabatı” Bakı 2003.
13. Səbzəliyev S. “Mühasibat hesabatı” Bakı 2003.
14. Rzayev Q. “Beynəlxalq mühasibat uçotunun standartları, maliyyə hesabatı” Bakı 2004.
15. Səbzəliyev S. “Xarici ölkələrdə mühasibat uçotu”. Bakı, 2014
16. Səbzəliyev S., Abbasov Q. “Xidmət sahələrində mühasibat uçotu”. Bakı, 2015

- 17.Səbzəliyev S., Quliyev V. “İdarəetmə uçotu”. Bakı, 2014
- 18.Səbzəliyev S., Nəcəyev R. “Auditin əsasları”, 2003-cü il.
- 19.Terexova V. “Maliyyə uçotu” Bakı, 2008

Rus dilində:

- 20.Абрютина М., Грачев А. “Анализ финансово-экономической деятельности предприятия”. М.:Дело и Сервис, 2000
- 21.Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. - М. Финансы и статистика. 2005.
- 22.Васильева Л. С. Финансовый анализ: учебник / Л. С. Васильева, МВ.
- 23.Ерофеева В. «Аудит» М., Высшее образование, 2007.
- 24.Кондраков Н. Бухгалтерский учет. М. 2008.
- 25.Николаева О., Шишкова Т. «Управленческий учет» М., 2005
- Кондраков Н. «Бухгалтерский учет», М., ИНФРА - М., 2006
- 26.Палий В. «Международные стандарты учета и финансовой отчетности» М., ИНФРА.-М , 2007
- 27.Палий В. «Современный бухгалтерский учет» М., «Бухгалтерский учет», 2003;

İnternet resurları

- 28.<https://www.yapikredi.com.az>
- 29.<https://uploads.cbar.az>
- 30.<https://www.ifc.org>
- 31.www.muhasib-az
- 32.www.e-qanun.az
- 33.www.fınca.az